

В. СОСЮРА

## З минулого

Спомини

„А справжня муза неомузена,  
Там деє на фронті, в ніч суху,  
Лежить запльована, залузана  
На українському шляху“

П. Тичина

Листопад р. 1918. Село „Третя Рота“. Донбас.

### МАЛЕНЬКИЙ ВСТУП

Що-року 14 вересня у нас буває ярмарок. Ну, а що-вечора хлопці йдуть на вулицю до дівчат. Мені — 19 років. Я не знав, що з Лисичого до нас прислано каральний відділ кінної варті і що заборонено пізніше десятої години вечора бути на вулиці. Та, мабуть, якби й знав, то був би все одно на вулиці. Ви ж розумієте, — теплі ночі вересня і дівчата... Сміх під зорями, жарти, солодкі тиски гарячих і жадібних рук...

Я чомусь найбільше сміявся, сміявся так, що хлопці казали: „ой, Володька! Мабуть на своє горе ти смієшся, хтось битиме тебе“... Я не звертав на це уваги і сміявся, сміявся...

Вже по 10-ій почали розходитись.

Іду я Красною вулицею. І вже лишилося до хати кроків зо сто, як летить вершник і немилосердно лупцює нагаєм чоловіка, який немилосердно кричить од болю. Я йду спокійно. Думаю — хтось прокрався на ярмарку, а мені що?.. Іду. І враз, я й не побачив, як опинився в колі кількох вершників...

— Ти хто?

— Володька Сосюра.

— Відкіля?

— Та відціля. Аж он моя й хата. Бачите, світиться вікно?!

— А зброя в тебе є? — каже вершник і, нахилившись з коня, мацає мої кешені... А другий вершник перегнувся до мене, та як оперіщить нагаєм раз і другий, і все намагається через лоб, а я одхиляю голову трохи вбік, і він попадає через плече...

— Защо?

І наїжджає на мене грудьми коня їхній блискучий капітан і кричить мені:

— Бежі, сукин син. Застрелю, каз собакау!

Я біжу, а він за мною... Ну хіба від коня утічеш? Але я хитрий, перестрибнув через паркана й причаївся...



І от чую:

— Ах, вы буржуазные лакеи, мать вашу перемать...

Кричить уже побитий хазяїн гостинного двору, де я заховався, робітник Свинаренко...

То йшли робітники з заводу, після 10-ї, яких каральники почали періщити, як і всіх...

Звичайно, він це кричав, коли козацькі коні потупотіли вже далеко вниз по Красній вулиці.

А на ранок... У всіх хлопців моргулі то на лобі, то на скронях. На що вже Сашка Гавриленко (звичайно, він хоч і на милицях, а хлопець гарний, і його люблять волоські молодичі, правда, за те, що в його батька пивна), так і того не помилювали. Він кричить: „Я інвалід!“, а вони його порять... Я вже радію з того, що хоч і в мене червоносиня попруга є, але під френчем не видно...

Ну, а в листопаді —

Повстання.

Робітники содового заводу роззброїли в Лисичому каральний загін, і блискучого капітана, що гнався за мною, посадили на проходній конторці. І кожний робочий міг на нього, йдучи на роботу, подивитися й дати йому свою характеристику і язиком, і ногами, а у нас характеристики дуже влучні. Потім приїхав 3-й гайдамацький полк. Розстрілює каральників, роззброює німців, тримає фронт проти дончаків... Ви розумієте, як це впливає на наївного хлопця, що начитавшися Гоголя та Кащенка, змалку марив грозовими образами козаччини... А тут вона жива! Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, зацвіла земля козацькими шликами!..

Та ще й кажуть:

— Ми більшовики. Тільки ми українці. Ну й я українець. Чого ж мені треба?

І записався з Федькою Юзефовичем у цей полк у такий момент.

На Сватове поїхали роззброювати німецьку кінноту...

Наш ешелон спокійно під'їхав майже до перону...

Ішов німець з чайником кип'ятку. І якийсь ідіот навів його на мушку... І не стало німця, не стало далекого Фатерлянду, золотоволосої Гретхен... Тільки мозок, як кип'яток із розбитого і погнутого чайника, розплескався на рейках...

Німці мирно віддали б нам зброю... А тепер вони: „Цум Ваффен!“

Наші — в станцію... Німці відступили... А потім підковою почали наступати.

Хлопці, замість брати зброю, почали надівати на себе по кілька штанів та шинелів, розпухли, як баби і стали жабами... Німці нас одсунули з боєм од станції... В бою ж треба бути швидкими, а куди там будеш швидким, коли на тобі кілька штанів і шинелів... Звичайно ті хлопці, що заскочили в станцію, не встигли вискочити з неї...

І став на дверях німецький офіцер і кожного, хто похапливо вискакував із дверей, бив просто в голову...

А потім німці з купою трупів віддали нам і свою зброю.

Козаків ховали з музикою... А роззброєні німці сумно й грізно, синіми спокійними колонами йшли на гору до татарських казарм...



І думав я:

Якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої омріяної України...

Але я ще вірив... Ще тільки почалися бої з німцями... Київ був ще не в наших руках... Але я вірив...

Бо:

З усіх сіл ішли до нас дядьки в свитках і з торбинками. Записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть. Наче кабана різати.

І я завжди дивився їм у вічі... перед боєм у одних очі бувають сумні і слізно прозорі, а у других веселі й каламутні...

І ті, в кого перед боєм були сумні очі, більше ніколи не верталися, а люди з веселими очима похвалялися, скільки вони забили...

Коли ж німці почали нас бити так, що небо й сніг робилися чорними од шестидюймових... то хлопці почали тікати додому, звичайно зі зброєю й обмундируванням.

— Хай прийдуть до нас на село! Ми їм покажемо!.. — нахвалялися вони, озираючись на всі боки, чи не видно німців.

От одного спіймали (з Боровського, за Дінцем, руська колонія) і почали шомполувати...

Козаки обурились.

— Ми — революційна армія! Ганьба! Геть шомполи! Відпустіть його!

А сотенний Глушенко:

— Без балачок. Зараз покличу старих гайдамаків і всіх перестріляю.

І я дізнався тоді, що таке старі гайдамаки. „Боровшанина“ все ж відпустили...

Але нас, як що, — так і лякають: — „старі гайдамаки“.

Це ті, що в січні 1918 р. розстріляли в Києві червоний арсенал. Ядро полку. Я терпів, терпів та й собі втік.

Але Київ вже був захоплений.

Грудень 1918.

Мобілізація.

Мій рік має йти.

Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає. Я їй кажу, „підждіть, ось уже недалеко червоні“. А вона мені:

— Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Иди, сукин син! Доки ти будеш сидіти на моїй шиї?..

Що ти поробиш...

Пішов. Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То я хоч трохи ще та ходитиму до дівчат (Ох, дівчата, дівчата! Може й ви винні, що я став петлюрівцем!?) Ну, і знов бої, вже з білими, на Алмазній, Дебальцевій (де я народився)...

І от занесли сніги дороги, чавунку... І поїхали ми на паровозі очистити од снігу чавунку. І заспівав п'яний кочегар: „Смело, товарищи, в ногу!“... і заплакав я, відчувши гостро й глибоко, що довго, довго я не буду з своїми, буду проти своїх.



Ще одна дрібниця. Власне, тоді вона не була для мене дрібницею. Холодний, порожній вагон. Я приїхав на Сватове записатися до повстанців... Тихо. І враз:

— Володька!...

— Що?

Нікого...

— Володька!...

— Що?

Нікого...

— Володька!...

— Що?

Нікого...

Три рази мене кликало і три рази я обзивався.

Старі люди кажуть, що не треба обзиватись.

Але:

Три рази мене кликало і три рази я обзивався.

Це — на смерть.

Але я записався.

Ще:

Розстрілювали варту. Ніч. Караульне помешкання — II клас нашої станції. Привезли роззброєних каральників і їх начальника з синьою од побоїв, як чавун, мордою, який усе тикав нашого осаула пальцем у груди і, хитаючись, усе хотів йому щось довести і ніяк не міг...

Їх вистроїли. І між ними стояли два білих літуні, яких хлопці випадково збили з аеропланом на станції Нирковій. Один капітан (ранений), а другий стрункий і спокійний, з мармуровим шляхетним лицем, нападок графа Потьомкіна. Цей, з мармуровим лицем, зняв з пальця свого персня, подав його осавулові нашому і сказав:

„Передайте моєй жене“.

Їх повели...

### ПРОТИ ЧЕРВОНИХ

Вагони. Пахне самогоном, патронами і олією, пахне снігом і кров'ю... Мені й тепер іноді зимою... коли сніг і я один, подує якийсь вітер і запахне...

снігом

і...

кров'ю...

Правда, тепер не так часто...

(Може тому, що Неп і міхова доха...).

Ще пахло кожушиною і козацькими онучами...

Нас відправляють на позиції...

І чудно. Я був безпричинно веселий... наче мене це не торкалося... Тільки сестра моя стояла біля дзвінка і сумно, сумно дивилася на мене...

Вона вмерла 1919 р., я так її й не бачив. А мати не прийшла мене провозжати, бо не знала про відправку нас на фронт...

Ми співали „Чумака“.

Було нам весело, наче їхали ми не на смерть, а роззброювати німців...



Тільки чому нас посилають на Сватове?... Там же ворога немає. Ворог на Дебальцовій, Алмазній...

Тільки чому нам вчора з наказу батька Волоха всім завели оселедці?... (Ох, оселедці! Я тепер не можу їсти навіть звичайних оселедців...).

Ідемо.

І вже на Сватовських пероні... (Ніч... сніг... вітер...) курінний нам каже (нас поїхало з сотні: 9-а — де я, — 11-та й 12-та): „Ми з більшовиками не воюємо. Але вони захопили Куп'янськ. Ми тільки візьмемо у них назад Куп'янськ, а воювати з ними не будемо. Хай вони самі собі, а ми самі собі“.

Пішли в розвідку.

Звичайно, селяни нам не кажуть, де червоні.

Всі села — більшовицькі.

На другу ніч я був призначений ройовим. (Ви не дивіться, що я лірик. Я бойовий). Я — вартовий по кухні. Над ранок о 5-й іти на кухню.

А знаєте, що це значить. Це значить: наїстися вволю м'яса, яке тоді було краще за шоколад-мінйон. Я уявляю, як я буду їсти м'ясо і з цією мрією заснув... Готелів для козаків не стало і декого розташували по хатах. Мене й ще одного козака мого рою — в хату.

Ми з ним наче вдома; роздяглися до білизни, бомби поклали на вікно, рушниці поставили в куток. Спимо.

А в мене сон такий, що хай над головою б'є гармата (це тоді...), я не проснуся.

Враз вбігає хазяйка (2 годині ночі).

„Ой, діточки мої, ви ж пропали!“

— Що таке?..

— Ваші всі побігли на станцію, була стрілянина, кулі свистіли по садку.

Ми спокійно одяглися. Я, як вартовий по кухні, взяв запхнув за пояса тільки багнета. І йдемо ми картошку чистити. Зброї не взяли.

— Це, кажу, „так, просто, паника якась“.

Мені не вірилося... німців побили, варту побили, Київ наш, а тут, на тобі... втекли... покинули... І навіть не розбудили... „Ні! Ми йдемо чистити картошку“.

Виходимо. Сніг. Туман. Вулиця йде просто до вокзалу.

Тихо. Смертно тихо. Навіть собаки не гавкають.

Тільки на станції тонко й одиноко кричать паровози.

Із туману підходить до нас козак і рушниця в його за плечем.

— Що таке?..

— Та наші всі побігли на станцію... Була стрільба, кричали „Слава“, „Ура“.

Тишина смертна.

Ідемо чистити картошку.

Я ще не вірю, що це кінець.

Мені деревляно спокійно і покійно.

І от, із туману смутно, а потім чітко:

Коні!



— Не наші, — щось сказало мені, і я притулився до тину. Мої товариші стали на півкрока вперед од мене. Ми в підкові вершників.

— Хто йде?

— Свої.

— Пропуск!

— Олена.

— Яка Олена?... Руки... вверх!

Не знаю, чи підняли мої товариші руки, чи ні, але я відчув жах у голосі того, що кричав „руки вверх“, перескочив через тин, за копицю... Біжу по городах... а ззаду чую удари по чомусь м'якому і „ой... ой...“ тихо і тоскне. А зір механічно відбиває кривеньку чорну вишеньку на білому тлі снігу, смутні контури тинів, копиць і хат.

Шлика я зірвав... але оселедця зірвати ж не можна. Та й шапка в мене кавалерійська, лохмата, її скидати? Холодно, та й оселедець одразу побачать...

А коли попадають в полон з оселедцями, то з ними не церемоняться... Смерть.

А який я старий гайдамака! Червоні думають, що як з оселедцем, значить і старий гайдамака:

— К стенке!

або

— На рубку!..

Тільки в процесі боїв я дізнався, чому вони не стріляли мені в спину. Просто вони думали, що ми дозор, а ззаду лава. Вони тихо нас і зняли, цеб-то тих двох — порубали... У них теж були оселедці (а вони шахтьори...). Про це я дізнався аж 1921 р. (що їх порубали...).

І почалася стрільба...

Ніч раз-у-раз протидало червоними мечами пострілів... Я вирив у снігу рівчак і ліг у нього... Пливли образи Констанції і бабусі, які мене дуже любили... Констанція тоді, а бабуса й тепер — їй 102 роки. Образа матери не пливло... Та й то, як мить. Якесь спокійна покора смерті. Я иноді не витримував, вставав і йшов прямо на вогонь, але знов лягав... Вода капає мені за комір, на щoki... Потім я зайшов у двір і підліз під призьбу (до хати не пустили. Я стукотів, але вони по голосу пізнали, що я із „побежденных“...)

І от червоні займають село...

З годину цокотіла вулиця... то батареї (між иншим на волах), обози, кіннота... і все цокотить, цокотить, цокотить... Нарешті, почало світати... я виліз і пішов знову в город. Крізь паркан видно було, як ідуть баби по воду... І от забили дзвони. Неділя.

Я вийшов, наче у сні, на вулицю... Там... там... там... купками стоять червоні... У мене ж лохмата шапка і обмотки побіліли од води (вони були зелені, нові). Я йду просто крізь червоних, а навколо мене сон... я навіть і голосів їхніх не чув...

І ніхто мене не спитав, не затримав...

Все село — більшовицьке.

Я зайшов до крайньої хати. Дома дядько і його син.



— Острижіть мені оселедця.

Син бере й стриже мені оселедця.

Але ж голова моя побрита.

Я дав дядькові цукру (у мене було трохи в хусточці), а він дав мені хліба, і я пішов.

Вийшов на гору. Дивлюсь, біжить один козак... блідий... од жаху одне око більше, а друге менше і наче йому дуже холодно...

Втік з-під розстрілу.

Це — старий гайдамака.

— Ну, кажу: „ходім на Святі гори“ (75 верст — неначе в другу хату), а відтіля потягом додому.

І який же я дурний (а може хитрий... це ж така тонка річ)! Ідуть баби з хуторів на базар, а я їм кричу:

— Ви не кажіть, що ми сюди пішли. Ми — гайдамаки!

— Не скажемо, діточки, не скажемо!..

І не сказали.

Ночуємо ми на хуторі. Товариш мій каже, що ми мобілізовані Петлюрою, тікаємо додому. Лежимо на печі. А дядько хитро примружив око, підійшов до нас і каже:

— Та признайтесь, хлопці. Ви ж гайдамаки. Вас же розбили на Сватовій.

Я сказав:

— Так. Ми гайдамаки.

Дядько нічого не сказав.

Але я довго не міг заснути і все дивився на сокиру в кутку...

І недалеко від святогорської станції (кругом червоні партизани) в одному селі, коли ми лежали на долівці, увійшов лисий старенький староста і затребовав у нас „пачпорта“.

Який „пачпорт“, коли ми мобілізовані.

— Та що там з ними базікати! До штабу їх.

А жінки не віддають нас, плачуть та приговорюють:

— Та вони ж такі як і ми: і чорнобриві й по-нашому розмовляють.

І прокинувся в мені поет-агітатор... Я почав говорити, хто ми і за що така наша доля, почав читати їм свої вірші...

І сталося чудо... Лисий пачпортний староста просить переписати йому на пам'ять вірш. Пам'ятаю початок... (О, мої поезії такі-ж наївні й зелені, як моя вічна молодість!..)

„Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю

І тепер по світу хай вона блукає,

Хай вона до зброї всіх рабів скликає.

Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю“...

1918

Це такі слова... Але ви б послухали, як я тоді декламував. Я на „Плузі“ і тепер і раніше так не декламував і не декламую... У мене аж волосся ворухилось від піднесення...

Нам дали сала, огірків та хліба і відпустили.

Прийшли на станцію. Власне я сам прийшов на станцію. Товариш мій зник... Його дядьки не пустили... Я й досі не знаю,



де він... Це було так. Коли ми виходили, один дядько, що мовчки слухав мої вірші, мовчки підійшов до мого товариша, взяв його за плече і сказав:

— А ти, хлопче, останься, побалакаємо...

Та й досі балакають...

Питаю на станції у телеграфістів, де червоні, де петлюрівці, а мені не кажуть...

Підходить потяг (пасажирський). Сідаю, їду. Потяг — на Харків. В Харкові з вокзалу не можна вийти. Я - ж не цивільний.

І мусів я тимчасово прикомандируватися до Мазепинського полку.

В Харкові мій дядько, слюсар Іван Локатого... але не можна вийти з вокзалу.

Мазепинці відбили у каральників дві цистерни горілки і нам видавали що-дня майже по котелку.

Одного разу нам видали по котелку горілки. Ми випили. Нас построїли й повели до міста. Попереду йдуть з наганами старшини і кожного з публіки, в кого руки в кешені, заставляють підносити їх догори... Приходимо у якийсь завод. Я й досі не пам'ятаю, де він... але знаю, що ми дуже довго йшли до нього... Тільки ми відчинили браму заводу, як ударила стрільба!.. Ми — назад!.. Потім знову — в завод!.. У нас ручні кулемети. (Я попав до кулеметної ватаги, але ще був з рушницею). В заводі тихо, нікого нема... тільки сумні чорні вікна та убитий випадковою кулею реалістик у дворі...

Ідемо далі... Ну, звичайно, котелок горілки зовсім не вплинув на мій котелок... Заходимо у якийсь двір. В кімнаті під полом багато зброї і листівки з відозвами до повстання...

О мої рушниці змазані маслом, мої робочі рушниці!.. Це ж я своїми руками клав вас на дроги і їв абрикосне варення... тільки мені чудно було, що хлопці забрали і одіж, і порося, і коньки... Ну, цигарки (десертні), ну, варення... Варення я змалку люблю. Ну, а при чому тут панталони й порося?..

Потім ми полили вулицю з кулеметів і вернулися на вокзал.

Відступ.

На „Новій Баварії“ я зустрічаю бронзовик 3-го Гайдполку:

— А, Володька!?

— А ми ж сказали твоїй сестрі, що тебе зарубали на Сватівій. Між іншим, на Сватівій нас тоді розбили ліві есери, „сахаровці“.

Мені трошки жалко було, що вони одбили у нас вагон з обмундируванням... У мене була розірвана й стара шинеля... Мені як раз обіцяли видати нову, а тепер чекай, коли вони видадуть...

Я все не вірю... Думаю, що це непорозуміння, що ми з більшовиками не воюємо.

Лозова. Грудень 1918 р.

Делегація німців їде до Махна. Ми її пропустили. Хотіли відбити у Махна Павлоград, не ми, а Павлоградський полк. Так він пустив козаків у Павлоград, та як узяв їх в кулемети!..

Більше Павлоградський полк не ходив відбивати у Махна Павлограда.



Сотенний Глущенко взяв мене і кілька козаків із мого рою, і ми пішли на базар. Коли ми стояли біля рогу, до нас із публіки підійшов мій колишній шкільний товариш по сільсько-господарчій школі, Гнатко. Він був у цивільному, і мені якось дико було говорити з ним про минуле, я тільки сказав йому:

— Жалко, що в таких умовах ми зустрілися з тобою.

— Праворуч!—і ми чітко пішли робити своє діло. Ми заарештували двох кіннотчиків із Павлоградського полку. У них в руках були підметки, хромові витяжки і взагалі все, що потрібно для чобіт. Коли ми їх вели на станцію, до нас підскочило кілька кавалеристів із їх полку. Вони на вигляд були дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами за поясами і кривими шаблями. Ну, запорожці тобі та й годі! Вони почали кричати на нас і розмахувати руками, аби ми повернули їм заарештованих. Сотенний Глущенко хрипло закричав:

— По бандитам, пальба!..

Я мляво і лячно зробив те, що треба. Ми були готові до стрільби. Павлоградці зблідли і наче опали. Обличчя їм одразу схудли і було противно слухати, коли вони, заїкаючись, почали белькотіти:

— Та що, та ми нічого... та ми нічого... і жалко почали задкувати перед нами.

В станції нас оточила маса Павлоградців. Вони розмахували бомбами і насадили на нас. Наші хлопці теж розмахували бомбами. Кричали, що не може бути, щоб свої та своїх розстрілювали. Павлоградців було більше, і ми повернули їм заарештованих.

Ще. Заарештовано два євреї студенти з Одеси. Їхали в Одесу. У них настрій, розумієте, який... Коли приходять п'яні козаки і б'ють їх табуретками по морді, а вони тільки затуляються руками та дивляться, як кролики...

І от їм, тому що вони студенти, я читав свої поезії про Констанцію, про зорі та конвалії... І вони крізь смертну тугу усміхались мені і казали, що я—поет. Правда, я весь час почував, що їх не розстріляють, заспокоював їх... Але лізти до них з поезіями та ще якими! Коли люди вже за муром смерти...

Цих студентів звільнили, але звичайно, забрали у них всі гроші... І вони, бідні, сидять край столу на вокзалі і не знають, що їм робити. Я підійшов до них з одним своїм товаришем, і ми віддали їм усі свої гроші, що ми получили платні за місяць. Вони не знали, як нам дякувати і дали нам свої візитні карточки на всякий випадок... Я карточку заложив собі в шапку. Але шапку віддав якійсь тітці на Поділлю за хліб... (а цікаво було б побачити цих студентів).

24 грудня. Лозова. Вечоріє. Я вийшов з вагону наточити в котелок води. І тільки підняв ричаг, як враз загориться все стрільбою!.. Бомби, кулемети, рушниці!..

„До зброї!“

Наш бронепотяг тихо від'їжджав... А стрільба все йде, йде... і горить електрика... Мені страшно досадно, що вона горить... Але яке їй діло до мене, коли так хотіли робочі, або махновці. Я не знаю. У всякім разі не я.



Ми одступили, потім розсипались в лаву і почали наступати. Ідемо по чавунці, а по боках посадка... Наш сотенний заховався в броньовик, а нас — в лаву. Ідемо по полотну залізниці. Хлопці все збиваються в купу... лячно йти біля посадки... А прямо в вічі залитий електрикою і повний стрільби вокзал... лягли... я тільки чув сніг тилом лівої долоні, що під стволом рушниці... Більше нічого... І враз гасне електрика, а з нею й стрільба.

Ми одержали наказ з броневиком охороняти моста, що на Полтаву. На ранок пішли в обхід махновцям... Був туман... і лава наша далеко-далеко обхопила поле... по боках хмарами — кіннота... Деся стукнув постріл... переходимо залізницю, і чудно простукотіли мої штиблети об рейки... У дворі будки я побачив забитого... Він одиноко і смутно лежав, на штанях йому були лампаси німецького бранника, а в голові — яма... Це був перший забитий, якого я близько побачив. Ідемо в тумані і по команді то спиняємося, то знову йдемо... Входимо в село, власне передмістя Лозової... Ворога немає, тільки труни до дорозі. Мене вразив труп дідуса у новому кожущку, який присів біля телеграфного стовпа... Люди говорили, що він пішов до церкви. Його не пускали, наче чули... а він пішов. І чудно мені було, що дідусь хотів захватитися за стовпом від кулі...

Ідемо до станції й на фоні трупів і ридань наївно й весело співаємо:

„Ой, там коло млину, ой, там коло броду!...“

Коли ми проходили повз вагону музичної команди, капельмейстер показував нам сурму, яка була майже розплескана і повна дірок від куль...

Павлоградський полк, не прийнявши бою, втік, і гайдамаки сами ледве вдержали станцію. Махновці заскочили навіть у вокзал, і ми захопили в полон 18 махновців... Вони сиділи у караульному помешканню, і нашій сотні було призначено їх розстрілювати.

Ми підійшли до карпому... Я наче чув і підійшов майже останнім. Наш сотенний Глущенко відчинив двері і кожного махновця, що виходив з карпому, бив кулаком по морді і віддавав козакові, який мав його розстріляти, приговорюючи: „Оце тобі... оце тобі...“, а я все відступаю, все відступаю, щоб він не сказав мені: „Оце тобі“...

Нарешті махновців розподілено. Це були звичайні селянські хлопці. Такі ж як і я... тільки що ми в шинелях, а вони в піджаках. Двох цивільних, що випадково попали до карпому, відпустили, і ті радісно підстрибуючи, по-телячому, побігли від нас... Це було ранком 25 грудня 1918 року. В нашому полку був піп. Ми ведемо махновців розстрілювати... підвели їх до церкви і вистроїли в один шерг біля церковної огради... Вгорі кличе молитися дзвін... а потім йому наче стало соромно і він замовк...

З хат повиходили баби, дівчата... дивляться... а махновців, по два, підводили призначені до огради, ставили навколюшки спиною до нас і по команді „По зрадниках... огонь!“ били їх огнями, і ті, як папірці, прибиті до дороги несподіваним вітром, мовчки, без крику падали... Потім по команді їх кололи штиками, та не в спину, а в стегна... Штик, звичайно, застрягне в кістці, і козак, намагаючись



його витягти, волоче тіло по снігу, а потім криваве лезо з реготом витирає об сніг... Виходили розстрілювати і добровільно... А один із призначених козаків, перед залпом заплакав, перехрестився і сказав:

„Прости мене, божя мати! Це не я роблю...“

Мовчки роздягалися і мовчки вмирали махновці... А як вони йшли!.. Їх ніжки наче хитав вітер... Дійсно, ніжки... бо то були хлопці років по 17. І з кожним махновцем я мовчки підходив до стінки, покійно ставав навколяшки і... злісно й недружно гавкали рушниці, і ті згуки впивалися кулями в моє тіло... Я стояв і дивився... мені було солодко, і я не знаю, чи плакати чи сміятися хотілося мені... я стояв. Старшини ходили й добивали в голову... і хто був недобитий козаками, тільки здригав, коли куля старшини розбивала його останні надії... Останній, літній уже, в одязі німецького бранника, коли роздягався, тільки сказав:

„Я сам был три года в плену у немцев“...

Його зразу не застрелили... Коли його кололи, він довго, довго кричав тоненьким і далеким, далеким голосом...

А це ж було на кілька кроків від мене...

Потім ми пішли. Сотенний П сотні надів синього діагонального піджака останнього розстріляного... А сотенний Глушенко йшов танцюючи і співав хрипко й радісно... Да, одного, коли кололи, вдарили багнетом у шию... гостряк багнета виліз йому із рота, і він ухопився за нього рукою...

Ми стоїмо ще на Лозовій... Махно має об'єднатися ще з червоними. І чудно було мені, що деякі козаки везуть із собою повні скриньки барахла і дбають, аби його було ще більше... Я ж віддавав залізничникам все зайве з одягу, що мені видавали: фуфайки, теплі штани, білизну... І раз лізе в вагон козак. Спочатку показався його оселедець, а потім жіноча пелеринка і тільна сорочка з плямами крові на ній... Далі лізе другий і показує жмут „українок“... Це — злодії ночі... А сотенний каже:

„Робіть, що хочете, аби не на моїх очах...“ Коли ж хто спіймається, то буде кара...

І для виду навіть розстрілювали котрих... Хлопці ходили до проституток, — я не ходив до проституток. Хлопці вмивалися, — я не вмивався. Нащо? Все одно вб'ють... Мені не вірилося, що я вернуся додому, коли навколо стільки смертей. Часто я ходив у вокзал, знову повний цивільних, і дивився в трюмо... На мене дивилося сумне, смутляве обличчя козака, в лохматій шапці, обідраній шинелі, з німецьким багнетом за поясом і жовтих штиблетах з німецького офіцера... Кажуть, що махновці будуть знову наступати і що з ними йде сам батько Махно... На вокзалі росте тривога... Цивільних все меншав... Вокзал майже порожній... тільки я в нім з вічною мрією про Констанцію... та самотній майстровий з гармонією.

І от він загравав... Загравав мого улюбленого вальса „Пережитое“, якого я часто слухав в кіно у нас на базарі... В кіно його грали на мандоліні під акомпаньямент гітари й балалайки... Іноді я чув його на вулиці на гармонії, але його завжди грали неправильно, що мене дуже нервувало... А цей грає ідеально правильно, імено так, як я хотів чути...



І в морі ридань, широко й безнадійно, пронеслося все моє життя!... Я трохи не вмер од болю...

Де ти, коханий гармоністе?... Може ти прочитаєш ці рядки, написані нашою кров'ю...

На ранок ми поїхали пробувати нову трьохдюймовку для нашого броньовика...

Почали стріляти... і десь далеко обіззався чужий удар!... Махно почав бити по Лозовій, Махно наступає...

Наш броньовик став на Полтавському мості і почав бити по якомусь хутору, де метушилися після кожного розриву далекі чорні фігурки махновців... З лівого боку, недалеко від станції, зійшлися лави наші й ворожі... Довго, довго, напружено, тривожно й недружно лопотіли рушниці, і невідомо було, чия візьме... Коли ми їхали на бій, вздовж посадки я бачив нашу лаву... Бунчужний, молодий вродливий хлопець, радісно перекидався на снігу і здавалось, він не бунчужний, а просто собі звичайний хлопчик, якому дуже весело гратися в війну... Махновці не витримали і почали відступати... Скільки їх побили, я не знаю. Але поле було все чорне від їх трупів.

Червона Армія була вже близько... Десять гримів її непереможний крок... Ми отримали наказа покинути Лозову...

Ідемо на Полтаву.

У всіх така думка, що в Полтаві спочинемо. Тил...

Але тилу ніде не було... Кожної хвилини: „До зброї“...

Ми спали в патронташах, не роздягаючись, і від крику вартового хапали зброю й вибігали на смерть...

Полтава 5 січня 1919 року.

Тільки-но ми приїхали. От, думаю, хоч раз спокійно засну. Як зирк у вікно, а всі люди біжать із базару...

Повстання!...

Місцеві більшовики повстали... Вони поставили кулемета на соборі і наш броньовик почав бити по собору то шрапнеллю, то гранатами: на удар...

Вечоріє... Зірки розривів обсипають собор... Коли ж після удару зірка біля собору не блискає, значить снаряд у соборі, де золоті іконостасу, де бог, у якого я перестав вірити... Ми ж з попом, а піп нічого не каже, що ми б'ємо по собору нашого бога, піп нічого не сказав, коли ми на різдво біля церковної огорожі розстрілювали 18... я перестав вірити в бога... І на людей я став дивитися, як на папірці... особливо зневажав і жалів я цивільних.

До вечора був бій... А увечері в наш вагон вскакує сотенний Глущенко:

„Полтава наша! Слава!“

Йому ніхто не відповів...

Тільки чому ж це „Полтава наша“, а з київського вокзалу почало бити поважно й грізно... Наш броньовик вийшов за товарну станцію... Праворуч ліс, у лісі село чи передмістя... На мутному снігу чорніють козацькі лави... Наш броньовик—тільки по назві броньовик, а це звичайний пульман, стіни якого обкладено мішками



з піском. Коли стріляти, то треба висувати голову... Значить, коли — куля, то тільки в голову...

Наступає регулярна (червона) армія... Наша сотня по черзі вартова і ми — на броньовику... До нас прислали січових стрільців в касках і з кулеметами... Ждемо... А в селі гавкотять стурбовані собаки, без кінця гавкотять... То... ідуть...

Прибігли козаки з розвідки... Наткнулись на дозор „7-го со-ветского полка“... І от близько, близько од нас показалися лави червоних... вони сміло й просто йшли у весь зріст прямо на нас...

„Огонь!“

Гармата скажено вдарила прямо по лаві, і я закрутився в огні бою...

Біля мене строчили кулемети, рушниці, і після кожного удару гармати рот мій механічно підстрибував... Хорунжий не ховав голови і трохи не застрелив мене, коли я ніяк не міг відчинити цинки з патронами... Наші кулемети били з перебоями („засечка“), теж і більшовицькі... Але один, новий видно, тільки поставлений більшовицький кулемет так же гарно застрочив, навіть якимось мотивом... Ну, так же тонко й гарно, що ми всі аж засміялися... Я пік пальці об гаряче од стрільби дуло моєї рушниці...

А кулі співають тонко й солодко...

Наші рушниці б'ють гулко, а більшовицькі — наче паперові хлопущки: пак, пак!... Це згукова омана... Всі рушниці б'ють однаково...

Червоні почали стріляти вже з тилу... Броньовик наш відступає... Що ж ті, що в лаві, що лежать самотньо на снігу, коли броньовик відступає... Коли ми проїжджали мимо водокачки, червоні били вже по нас прямо з неї... Як вони не засипали нас бомбами з моста, я й досі не знаю... А вони ж були на мосту, над нашою головою...

Броньовик підійшов до станційного перону, на якому спокійно і поважно стояли кулемети, а мимо швидко й тривожно колонами відступала наша піхота... Чулись голоси старшин:

„Не хвилюйтесь, панове козаки“...

„Не хвилюйтесь, панове козаки“...

А козаки з сумками й рушницями за плечима йшли в тьму... Наш броньовик став на мосту на Ворсклі... Ми прикриваємо відступ. Нашу сотню змінили, і я мертво заснув у вагоні... Констанція мені не снилась. Враз, крізь сон... гарматний удар!... один і другий!... Злякано застрочив кулемет, і я під крики „до зброї“ схопився з ліжка...

Чую... їдемо... Стрільба замовкла...

А було от що:

Потомлені боем вартові на броньовику заснули, а червоні колонами підійшли до нас і вже почали братися за ручки броньовика, як їх випадково побачив наш чотовий, що вийшов із вагону опра-вись... і крикнув: „до зброї“!...

Червоні під нашим огнем одхлинули за насип і залягли в лаву. Сніги... ніч... поле... і сум коліс... Куди ми їдемо?..



Старшини нам кажуть, що ми воюємо за радянську владу, а селяни через кожні п'ять верст рвуть нам залізницю... В Кременчуці наш полк (2-й курінь; наш — 3-й) роззброїв Балбачана, а газети писали, що це зробили січові стрільці. Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікіну.

В Кременчуці ми пішли в баню... Попереду йшов бунчужний і гармоніст... Вони якось смішно хиталися у валянках... Коли ми підійшли до лазні, помилися козаки 1-го куріня... (до лазні всі йшли при зброї), і чітко під хитання багнетів вони заспівали:

„Ми гайдамаки,  
всі ми однакі...  
Ми ненавидим пута і ярмо.  
Йшли діди на муки,  
підуть і правнуки,  
ми за нарід життя своє дамо“...

„За нарід!?!“ Ще багато було телят, які думали, що ми йдемо за нарід. Я теж думав, що ми йдемо за нарід... Що більшовики — шовіністи... Особливо нас обурювало, що нас за те, що ми говоримо своєю мовою, взивали буржуазними лакеями. А наш полк у низах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усієї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штикової атаки... Того і не любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... кілька разів доходило майже до бою з мазепинцями, яким ми зривали погони. Того ми й не відступали через Київ... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мазепинцями та січовими стрільцями...

З Кременчука ми виїхали бронепотягом у розвідку в напрямі на Полтаву. Було тяжко й лячно сидіти в вагонах і чекати на смерть. Бо скрізь же партизани і що-хвилині нас можуть одрізати од Кременчука. Ми сидимо в вагоні, у всіх настрій неможливий. А один козак так жалко і жалісно матюкався і нив перед мене, що я не витримав і сказав: „Та замовчи ти. Тут і так тошно й без тебе“... А він усе ніє... І було противно й дивитись на його перелякане, повне болю спітніле обличчя. Бунчужні нашої та 9-ї сотні були більшовицькі агітатори. Бунчужний 11-ї сотні, низький і русявий, казав: „надо не нить, а делать дело“. Почувалося що-хвилині, що всі схоплюються за зброю і почнуть бити старшин. Сотенний Глуценко попередив нас. Він вихопив свою кубанську шаблюку і, махаючи нею перед нами, почав кричати: „Я не хочу бути за сотенного у бандитів!“

Хлопці не були ще готові, без зброї, і ми кинулись од нього тікати, але в дверях застрягли. Бунчужний нашої сотні спокійно став на дверях із рушницею і чекав. Курінний Ліневський заспокоїв Глуценка, і той його послухав. Коли ми приїхали в Кременчук, наші бунчужні зникли: був даний наказ їх заарештувати, але вони про це зарані довідалися і зникли.

Знам'янка. Лютий 1919 р.

Кілька днів ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'їв нас зрадив, перейшов на бік червоних... Його



штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по 'Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед, у лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'їв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...

Ми йдемо й тихо пересвистуємося, щоб не загубити зв'язку... І от чорну тьму перед нами тихо й жутко прорізала ракета... Ми знову вийшли на полотно залізниці... На лівім фланзі почалася стрілянина... Ми покірно впали навколюшки і приготувались... Стрільба, так же як і почалась, замовкла. Виявилось, що на нашу лаву наскочила кінна розвідка і підчас стрільби забито прямо в голову одного нашого козака, а у одного кіннотчика нашого кулею збито шапку... По тій шапці ми потім дізналися, що то була розвідка нашого полку...

На ранок ми маємо наступати на цукроварню, де григор'ївці. Поширюються чутки, що григор'ївці не готові зовсім, що вони тільки п'ють та гуляють... Мені не вірилося... Я почував грозу, що її вітер доносив із-за лісу... я чув, що григор'ївці йдуть...

Од будки машиніста до нас на пульман був проведений телефон.

Броньовик наш просто й сміло вискочив з-за лісу... Димів біля заводу броньовик ворога. а з боку було як командні григор'ївців, які, побачивши нас, почали швидко, швидко бігти назад... Кулеметчик захопився за руки кулемета, але він не працює...

Як почало-ж по нас бити!...

Снаряди вітром шуміли над нашими головами, і що-хвили почувалося, що приціл береться все кращий і кращий. Ми всі присіли... Не було змоги навіть висунути голови... Вперед не можна їхати, бо рейки вже розбито...

— Назад!

— Назад! кричимо ми всі... Телефон зіпсовано, і броньовик іде, вперед, туди, де снаряди б'ють прямо по рейках, і видно, як шпали чорно й розкидано летять у небо... Врешті машиніст почув команду, і броньовик поволі, під ураганим огнем, почав одходити...

— В лаву!

Козаки вискочили й побігли в лаву, а я сказав курінному, що погано себе почуваю, що у мене болить живіт і лишився на броньовику. Я злякався...

Але мені було соромно перед самим собою, і я, взявши дві коробки кулеметних стрічок, поніс їх вздовж залізниці до лави... Йшов я чомусь у виямці збоку рейок... Ворог б'є... раз—по броньовику, а три по лаві, раз—по броньовику, а п'ять по лаві...

Перед мене з правого боку прямо об рейки наче якась велетенська рука з силою шпурнула купою розбитого скла!.. Набій!.. Я впав і трохи не виламав собі шиї... Підвівся...

Але мусів з коробками йти, ні, бігти назад, бо козаки й старшини з круглими, вилупленими, повними смерти очима бігли назад...

— Відступай!..

Тяжко й сумно, під уже сконцентрованим огнем ворога ми почали одходити. Ворог бив по диму... Хорунжий повернув гармату дулом униз і почав бити по рейках... Григор'ївці нас обходять, може



вже обійшли... Вони хочуть перерізати нам дорогу на Цвітково... І поки на станції переводили стрілку, в мені все тремтіли слова:

Силой прекрасной, могучею...

Силой прекрасной, могучею...

і я од нетерплячки й жаху, що ми не встигнемо проскочити, не міг устояти на місці...

Стрілку перевели і ми швидко рушили...

Коли ми порівнялися з селом, воно було нам з лівого боку, і вже було чорне од григор'івців... Ми думали, що вони десь уже поклали на рейки піроксилінові шапки... Але броньовик летить... Видно, як вийшли з хат дівчата... Дивляться, лускають насіння... Під огнем, присівши в броньовику, навіть не відповідаючи, ми...

Проскочили...

Дивимось назад... А за нами летить потяг немуштрованої частини швидко, швидко... Мимоволі хочеш, аби він проскочив... Там же гроші, обмундирування, ранені козаки...

Дивимось... аж летить тільки один паровоз, а состава нема... Григор'івці не встигли підкласти піроксиліну під паровоз, але під вагони встигли, а може бомбами розбили зціпку...

Другий курінь мусів вигрузитися і після кількох атак вибив григор'івців із села... Аж до цукроварні тікали григор'івці... Полк весь проскочив... тільки гроші григор'івці таки одбили.

Коли козаки другого куріня після першої атаки розбито тікали до ешелонів, із одного двору вибігла старенька бабуся і закричала на них:

— Ага, сукини сини, найшла таки й на вас погибель!...

Один козак обернувся і вдарив її з рушниць в голову...

Ніч. Раптом прокидаюся од удару... Залізна пічка, до білого розпечена, на моїх очах, як жива, злітає з місця, я ледве утримався і трохи не злетів на ню з верхньої полиці, на якій лежав... Думав, що набій попав у вагон...

Бунчужний наш, безнадійний боягуз, надів на плечі торбинку і зник... покинув нас...

Наш потяг налетів (уклон 8 верст) на господарчу частину, ешелон якої здавав назад... Од удару буфера наш броньовик погнуло, набой розкидало, і трохи не було вибуху... Мені було приємно, що бунчужний утік, злякався, а я ні. Я ніяк не міг забути своєї ганебної поведінки на Знам'янці. На Цвітковій чи на якійсь ближчій до неї станції наш п'яний сотенний стріляв прямо в публіку і ранив одного цивільного в стегно, просто так, ні за що.

На Христинівці весь час десь збоку били броньовики, але ми в бою не були.

Через Жмеринку ми їхали під видом ешелону сипнотифозних (на вагонах крейдою було написано: „сипний тиф“), хоч жодного хворого на тиф у нас не було. Ми сміялися, грали в карти і пили спирт, розводячи його водою.

П'яний каптюр дав мені кружку спирту. Я питаю: — розведено?

— Розведено, розведено... — каже...



А в кружці-ж не видно. Я залпом випив, і як почало в мені горіти!.. наче хтось мені незліченними розпечено-залізними кігтями почав рвати шлунок і кишки... Я проходив у сільсько-господарчій школі (на ст. Ямі) колись, що коли купоросну олію або азотну кислоту розводити водою, то її сила слабшає. Я почав швидко й багато пити води. Стало легше. Який би я не був п'яний, я завжди був тихий і смирний, тільки плакав, щоб ніхто не бачив, за своїм селом та Кон-станцією... І було неприємно, коли деякі козаки п'яними починали розорятися, битись і кричати так, що їх доводилося зв'язувати.

Проскурів 15-го лютого 1919 року.

Вечір. Старшини сказали, щоб ми не роздягалися і були напоготові. Нас хочуть роззброїти.

І на смутний ранок, коли крикнули: „До зброї“, я в штиблетах на босоніж вибіг останній. Біля рампи була вже наша лава... Я підліз під вагона і, ставши навколяшки, зайняв своє місце. Туман. З правого боку навпростець — пивний завод. Просто в виїмці соша, на якій заліг ворог. Це повстав проти нас за владу рад, наш 15 білгородський кінний полк.

На правому фланзі почалася стрільба... В ділі — кулемети, орудія, бомбомети...

Нам ще нема наказу стріляти... Мені не лячно, тільки дуже напружено, наче мої нерви витягло в прямі лінії і натягло до одказу, як струни на гітарі... Вже не треба, а хтось кілочки крутить та крутить... І здається, ось-ось мене розірве...

І от почалася наша стрільба... Кулемет, що був поруч мене, так дуже бив, що аж лента вискакувала з коробки... Так злісно вискакувала!.. Хтось із наших почав кидати бомби...

— В атаку!

І коли ми прибігли на місце ворожої лави, там не було нікого, тільки лежали трупи козаків...

Один, до якого я підбіг, був ще живий. Біля голови його була чорна яма від розриву бомби... З голови тікла кров, а з губ — слова:

— Не бийте... я-ж такий, як і ви...

Це-ж були козаки, українці, наші!..

Старшини агітували більшовиків-українців, щоб вони не воювали з нами, бо ми говоримо однією мовою і діти однієї матери України...

Більшовики не слухали і били нас у хвіст і гриву, пародируючи слова нашого гімну (мотив якого до речі дійсно на фоні кошмарного відступу здавався мені похоронним):

— Ще не вмерла Україна, а тільки смердить...

І почали приводити до нашої лави козаків немущитрованої частини білгородського полку, захоплених на станції, які ніякого відношення до повстання не мали, і за моєю спиною розстрілювати...

Білгородські козаки всі були в полушубках. Їх роздягали до близни і по наказу курінного Коломійця купами розстрілювали... Командиром полку був тоді Маслов.

Розстрілювали добровольці. Вони забирали у розстріляних не тільки одіж, а й годинники, ножички... Один сказав: „За що ви нас розстрілюєте? Ми-ж такі, як і ви“...



А другий, коли його роздягли і сказали „біжи“, перехрестився й закричав: „Спаси мене, божя мати!..“

— Спасе її мати... відповів на його крик гайдамака, б'ючи його прямо в потилицю...

І мені було досадно, що від кулі відлітає майже половина голови... Це-ж так не естетично... Ну, була-б собі просто дірочка, як од японської кулі. Японці культурніші за нас... А то лежить розстріляний на снігу і голова йому, наче скибка кавуна, чудно вгрузає в сніг... Повз мене провели розстрілювати кавалериста. Він у довгій шинелі спокійно і задумано йшов на смерть і тільки шпори йому одиноко дзвеніли.

Ми йдемо далі. Наступаємо на білгородські казарми...

Залягли в лаву. Позиція погана. Тільки поле рівне та біле.

Ззаду мене лежать розстріляні, і я все одсовуюсь у бік, щоб не лежати проти розстріляного (щоб не попала куля...).

Да! Коли ми збили лаву білгородців, був ще туман, і за рогом заводського паркану показався козак з рушницею і в полушубку. Ми думали, що то наш, і кличемо його до себе, махаємо руками... А він несміливо й нерішуче став, потім розгублено пішов до нас... Дозорні підійшли до нього. Він покійно віддав їм рушницю. Вони його роздягли і розстріляли...

Ах! А я ж махав йому рукою!..

Лежимо.

І от просто на нас швидко летить хмара... чорна й грізна...

Кіннота!

Ворог наступає...

На лівім фланзі, біля могили, стоїть полковник і командує...

— Приціл двадцять чоти-и-и-рі!..

І коли ліва рука тягнеться до прицільної рамки... „Тікай“!.. кричить мое тіло... Але всі лежать, не тікають, і я вгрузаю, прикипаю до снігу, витягнувши готові до стрільби руки...

То гарматний дивізіон ворога переходив на нашу сторону. Вони поставили ззаду нас на путях батарею і почали бити по казармах... Але перші два рази вони ніби помилково ударили по нашій лаві... Снарядний стакан трохи не зробив мене безногим...

Наступаємо...

Так як і в Лозувій...

Тільки перед нас з розчиненими вікнами грізно мовчать казарми. Ми йдемо... На три кроки позад од лави з карабінками в руках ідуть старшини... У мені нерви вже не напружені, а наче розстроєна балалайка, мені в'яло й лячно... Позиція-ж жахна, а казарми над нами... Думаємо, це нас підпускають ближче... Дивувшся, чому ворог такий спокійний... Али ми йдемо.

Потім з криками „слава“ біжимо в атаку на... уже покинуті казарми...

Тільки у дворі стояли виладнані в один шерег ті, що залишилися, і здавали зброю.

Якби не саботаж старшин, білгородці нас би розбили. Це-ж було так гаряче й несподівано. За мурами залпи розстрілів, козаки виносять із казарм зброю, а білгородський старшина стоїть біля



дерева, ковиряє носком хромового чобота сніг і, удаючи з себе спокійного, задумано дивиться на нас. Але його ніхто не чіпає.

Я з бойових трофеїв узяв тільки російсько-український словник Курило. Носків мені не дісталось. Старшини казали, що це євреї загітували білгородців. Казали, що козаки першого куріня поклялися під прапором грошей не брати, а тільки різати. Вони пішли до міста і вирізали майже всю прокурівську єврейську... голоту! Кравців та шевців! До буржуазних кварталів вони й не заглядали. Був один козак, який знав єврейську мову. Він підходив з товаришами до замкнених дверей і звертався до переляканих мешканців єврейською мовою. Йому відчиняли...

Одній гімназистці застромили між ноги багнета...

А розстрілювали так: стріляють і дивляться не так, аби попасти смертельно, а як-небудь дають залп і наввипередки біжать до ще живих розстріляних і хапають з одягу те, що перед залпом кожний намітив на своїй жертві...

Один старий єврей перед залпом сказав: „Ви мене убьете, а из моего пупа выйдет пять мстителей. Стреляйте меня в глаз, а не в пуп“... Залп одгримів, і єврей, майже перерізаний кулями пополювині, упав...

Всі козаки поціляли йому в живіт...

Коли вели юрбу полонених білгородців та цивільних на розстріл, я бачив, як біля конвойних бігав, кричав і ламав руки наш кавалерист. Його ридання розривали мою душу. На очах конвойних тремтіли слюзи.

Це був кавалерист нашого полку, а серед тих, кого вели на розстріл, був його рідний брат... Старшини були неблаганні. Я довго дивився у слід цій смертній юрбі і на тоскную фігуру кавалериста, що плакав і біг за ними...

Я зняв лохмату гайдамацьку шапку, залиту кров'ю української та єврейської голоти, надів французьку каску і став санітаром...

На ранок скривавлені мури наче ще гули криком:

„Русский?“

і собаки похапливо й жадно долизували кров на тротуарах... Ми розташувалися в білгородських казармах. На кухні на чорних дошках ще були крейдяні написи їжі та її складу. Головний лікар полкового окологду не взяв би мене з муштрової частини, але я почав йому читати свої російські (я писав і російською мовою) поезії, і він мене взяв до окологду.

Місто ось-ось повстане... Оголошено мобілізацію. Козаки поїхали за мобілізованими по селах. Ті йдуть. Робітники ходили групами по вулицях. І я бачив і чув, як комендант міста (ініціатор погрому), дивлячись на них, кусав свої довгі вуса й злісно хрипів:

— То-ва-р-рі-щі...

Місто ось-ось повстане. Селяни чекають, що їм те буде, що в Проскурові, бо вирізали ж п'ять тисяч євреїв (я дізнався від т. Фельдмана тільки тепер, що 600. Він сумно сказав мені: „справа не в кількості“)...

Ішли чутки, що регулярна армія червоних наступає вся на конях з ручними кулеметами у кожного червонарм.



Березень 1919 року.

Нарешті, виступаємо на фронт. Бої йдуть під Христинівкою. В Жмеринці я стояв в касці з червоним хрестом на правому рукаві, сумно дивився й махав рукою козакам мого куріня, що гриміли повз мене в вагонах, уквітчаних сосною, на яких було написано крейдою: „Смерть тим, хто руйнує нашу неньку Україну“.

Мені було страшно за них і соромно за себе.

Боягуз! Наче хрестом можна затулитися від смерті!?

Недалеко від Христинівки на якійсь станції ми спинилися... Вечорів. Вітер жутко нагина явори станційного скверу, крізь них вигляда жовтий, як обличчя розстріляного, місяць... А далі в вечірній смуті видно, як іде дуель нашого й червоного броньовиків. Вони сміливо стали недалеко один проти одного і в упор б'ють огнями в огні...

Другого дні я ходив до сараю дивитись на побитих з нашого броньовика... Їм було майже одірвано голови... Вони лежали розкидано на гнилій соломі, роздягнені, босі... Їх було 5.

З червоного броньовика ударило набоєм прямо в дуло гармати нашого... і наслідки я бачив у сараї... Одного, що стояв біля гармати, як і всі, навіть не контузило. Хлопці казали, що він був тихий і смутний, виконував тільки те, що йому наказували, а ці, побиті були зарізяки, вони перед розстрілом завжди мордували полонених.

Була грязюка, і в мареві весняного дощу я бачив, як наші колони напружено, наче проти вітру, йшли в наступ...

На пероні я бачив двох єврейських хлопчиків, поколотих багнетами... Вони ще тоскно вовтузились у крові... Казали, що це шпіони. Козаки пішли в атаку на червоний броньовик і на платформі захопили в полон німців — орудійну прислугу. Їх привели на станцію і пустили на вітер... Я бачив тіло одно німця, ще не закопаного дядьками, біля паркану...

Христинівки не могли взяти.

Матроси „7-го совполка“ з криками: „буржуазные лакеи“, одбили нас од станції...

Відступаємо. А вже Жмеринку захопили повстанці. Одного козака розірвало його власною бомбою на шматки, коли він в огні погоні за дядьками зачепився бомбою (вона була німецька. Рукоятка була без кришки і шнурок у ній був заткнутий бумажкою. Бумажка вискочила і шнурок зачепився за тин, коли козак через нього перестрибував...), і його ховали. Мені було противно. Я од злости, що він такий скупий і вредний (ковбасу пожарить і сам поїсть, попросиш — не дає. А на дурняка завжди у нас їв. Він мені показував картку своєї дружини) уявляв, як його гладка, налита кров'ю морда розлетиться од набою... Воно так і вийшло.

На Жмеринку відступ одрізано, і ми відступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми — брати. Червоні прислали до нас делегацію. В ній був козак нашого полку, захоплений в полон червоними, коли ми віддавали Полтаву. Його захопили на броньовику. Він був з оселедцем і в широченних червоних штанах.



Як рідкий і комічний екземпляр, червоні його не розстріляли, а тільки вистроївшись, по черзі, кожний добре смикнув його за оселедця.

Я був щасливий, мені було радісно. Я не знав, що ми й не маємо переходити на бік червоних. Коли я схвилювано й радісно говорив осавулові полку, що ми переходимо до червоних, в його звужених до макового зерна зіницях, глянула на мене смерть... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панічно під їх ударами відступати до Вапнярки.

Я ще раз побачив того вродливого хлопця, героя-бунчужного, який на Лозовій перед боєм з махновцями так радісно й необачно перекидався на снігу. Його принесли до нашого вагону. У нього на боєм було вирвано майже всю ляжку, захоплено трохи бока і перебито руку й ключицю. Коли йому робили перев'язку, він тільки кусав руку і мовчав, а потім спокійно попросив у лікаря закурити.

Мене з літучкою ранених та тифозних козаків командирують до санпотягу окремого запорозького полку.

Вагон другої класи. Уже під Роздільною нас оточили червоні повстанці.

Сестра-жалібниця перев'язала рану від кулі на руці у старшини. Цей старшина гладкий і переляканий втік з-під розстрілу. Він був на селі, і його повстанець повів у яроч розстрілювати. У повстанця була австрійська рушниця і по тому, як повстанець возився за його спиною з затвором, старшина зрозумів, що той не вміє стріляти й побіг...

Куля попала йому вище ліктя... Під бинтом рожевіла кров, і захеканий голос старшини назавжди врізався в мою пам'ять...

Голос — із смерті...

Вечір... Повстанці все ближче... Вже йде кругом стрільба...

Я пішов у купе сестри-жалібниці... В неї були індуські очі і бліде обличчя, повне смерті...

Я почав читати їй свої поезії.

Вона спитала мене: „Ти не хворий“. Я сказав: „Не знаю“. Вона обдивилась мене і віддалась мені... Смерть заглядала в вікна.

Повстанців одігнали.

На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куріня. З ініціативи бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти.

Одеса була захоплена червоними, і з Роздільної ми повернули на Тираспіль. Коли ми були ще на Бірзулі, то я на пероні бачив грецького офіцера, який задавакувато ходив по перону й дивився на нас, як на щось нижче, їх броньовик мав піти на Голту в бій з григор'ївцями.

На Роздільній були румуни. Але вони втекли з Роздільної, коли фронт почав з двох боків (од Одеси й Бірзули) наближатися до Роздільної.

Ми в Тирасполі. Вино й мамалига.

Я пішов дивитися на французів, що бівуаком розкинулись недалеко міста. Вони були чисті, рум'яні й синенькі. Спокійно дивилися на нас ці рожеві й гігієнічні діти Заходу. Вони були такі спокійні!..



А ми?..

Я уже при санпотязі. Мені дали два вагони тифозних, і я захорів і сам на тиф.

Мене кинули, як собаку, в вагон на полицю. В мене висока температура, а санітар цілує мене, п'яно плаче і дає мені їсти солону ковбасу... Я вийшов із вагону... Іде головний лікар санпотягу:

— Ти чого вийшов із вагону?

— А чого ви мене кинули, як собаку, без усякої допомоги. Поки здоровий, так і потрібний!..

— Іди, лягай у вагон.

— Не підю. Ви мене покладіть до м'якого вагону.

— Іди, а то шомполів дам.

— Та ви не забувайте, що я з гайдамацького полку!..

— А!.. так ти так? Ну, я з тобою почитаюсь.

А з боку поруч стоїть штабний ешелон, і старшини, що в новеньких галіфе гуляють біля блискучих вагонів, кричать у наш бік:

— Гоните їх в шею!

Я пішов і ліг у свій вагон.

Роздільну гайдамаки віддали...

До румунського короля поїхала делегація, щоб пропустили нас до Румунії... Недалеко — стрільба... Гонять підпалені козаками ешелони...

Нарешті, ідемо через міст на Бендери... Заборонено виглядати з вікон під загрозою смерти.

В Кишеневі довго стояли ми на станції.

Я від високої температури говорив тоненько й жалібно. В мене перед очима все пливуть якісь жовті квіти й Констанція... А сестра-жалібниця замість подати води, або повести мене до уборної, кокетує з старшинами-чорношличниками і не звертає уваги на мої сльози й докори...

От за нами приїхали автомобілі й мене повезли до міської лікарні...

Я в бреду все бачив, наче червоні входять до лікарні і б'ють мене штиками в груди. Кров моя фонтаном б'є в стелю, а я кричу їм, що я після жовтневого перевороту був співробітником газети „Голос Труда“ Лисичанської ради робітничих та сапдатських депутатів і деклямував їм свого вірша: „Руку товарищ і в бой безпощадний...“ Але вони не слухали і все кололи мене в груди...

Одного разу (це була криза) сестра послухала мого пульсу та як побіжить від мене. Вона швидко повернулася і вприснула мені в груди біля серця камфори. Я страшенно марив про ту хвилю, коли я з насолодою буду пити воду. Бо вода була така противна! Коли я почав одужувати, то підійшов до одного старшини, біля якого було повно волоських горіхів, і попросив хоч трошки у нього. Старшина не дав мені горіхів.

Після тифу, я вкупі з одужавшими їду останнім ешелоном через Буковину до Галичини.

А румуни! У їхніх кіннотчиків на постолох остроги, їх старші б'ють по морді, і вони тільки покійно підставляють свої смугляві фізії, а потім мовчки витирають густу кров із носа. Надто вже покійні ті цигани. Їх старшини, — феодальні ляльки: пудряться й затягаються



в корсети. Ходять по перонах з блискучими стеками. Нас не відпускають од ешелону навіть купити мамалиги. Одного старшину нашого, що пішов купити мамалиги, румунський вартовий прикладом пригнав назад. Я радію з того, що хоч тут ми однакові. Бо в Проскуріві ще була старшинська їдальня, і взагалі старшини наші були дуже привілейовані. А козаки, це було щось нижче, безсловесне. Та й не дуже розбалакаєшся, коли полковник Маслов після Проскурівського погрому казав козакам:

— Хто буде агітувати за більшовиків, даю право кожному козакові стріляти.

І взагалі, що пан сотник сказав, то й закон, а у козаків не було права висловлювати своїх думок. Вони тільки мовчки про себе думали.

Після тифу я ходив наче мертвяк. Ноги мені наче налило свинцем, навіть через рейки було важко переступати, а під вагонами я міг тільки пролазити рачки. Сили не було тримати тулуба зігнути.

Дядьки в Буковині літом ходять у кожухах, забиті й покірні. Збоку я бачив Чернівці на горі і чудесний залізний міст. Здала й на Згорі він здавався таким легким і прекрасним!..

Заліщики, Тарнопіль.

У Тарнополі я ходив до театру.

Ставили п'єсу Бурлака з участю Садовського. Після Садовського ще ніхто з артистів так владно не захоплював мене. Галицькі дядьки чекають на більшовиків, які мають дати їм землю. Галичина смутно промайнула.

Тільки часовні, уніятські церкви, та вітання:

— Слава Ісусу.

— Навіки слава.

Я вийду в поле й співаю:

Повій вітре з України,  
де покинув я дівчину...

Через Волинь наступаємо через Чорний острів на Проскурів.

Коли ми увійшли знову в Проскурів, я на дорозі, біля білгородських казарм, побачив труп мадьяра... Він синьо й самотньо лежав в грязі на дорозі... Здається, він був у погонах і один йому був відірваний... Чому вони мені такі рідні?... Може тому, що я по матері мадьяр?... Ми дійшли до Деражні, а далі... гріхи не пускають... Тільки нальотами захоплюють Жмеринку. Славиться Запорозька Січ з батьком Божком на чолі. Це романтичні й дурні фігури.

Коли їх гарно одягнених кинули в бій, була роса й вони, щоб не закалятися, не хотіли лягти в лаву... їх багато покосило з червоних кулеметів.

Гармати тупо, монотонно і все на одному місці б'ють по лінії на Старо-Костянтинів та Деражню... Це дві самих крайніх точки, до яких фундаментально могли дійти наші.

Коли Деражню захопили, козаки наскочили біля ешелону на запізнілого мадьяра, який, побачивши їх, взяв бомбу, зняв з неї кільце й притулив її до щокі... Йому одірвало голову...

Ми все крутилися між Деражною й Проскуровом...



Головний наш лікар, Акулов, був такий: коли червоні відступають, то він за Україну, — коли ж ми, то він — більшовик. А хвершал Чепурний, все одно чи наступають, чи відступають червоні, — був червоним. Він захоплено малював мені героїзм червоних, яких оточили фронти, а вони всіх б'ють. І доводив він з цифрами в руках, що в порівнанні з робітником, селянин є дрібний буржуа.

А головний лікар, тому що получав грошей більше за всіх, казав, що кожний сам за себе, і був дуже скупий. Він тільки зо мною не був скупий, бо я часто читав йому свої поезії, які він дуже любив слухати. З нами був і піп. Це була дріб'язкова і вредна людина. Коли роздавали хліб (а давали нам його дуже мало), він норовив одрізати собі найбільше. Коли ж червоні наближалися, то він хапав свого чemoйдана, злякано бігав по хаті й кричав:

— Та куди ж його? Ой боже ж мій! Та куди ж його?..

Ще лікар Акулов зо мною поводився гарно тому, що я з робочих. Бо ми кілька разів околodком усім хотіли перейти до червоних.

Відступавмо на Кам'янець на Поділлі. Літо. Наш обоз тихо їде. Як летить низько над землею аероплан, і з нього на сонці щось блиснуло! Всі — вrostіч!

А я біжу прямо на блиск, бо він був паперовий. Радісно біжу по житах, через болотяний ярок...

Листівки!

Я схопив дві. І поки добігли хлопці, які уже все зрозуміли, встиг прочитати.

Одна була відозва: „Все в Красную армію!“ а друга:

— „Приказ Рабоче-крестьянской Украины по Петлюровской армии“.

В ній було написано приблизно так:

— Сдавайтесь. Вы окружены.

Переходите группами с белыми флагами. Мы знаем, что вы обмануты Петлюрою. Если же вы будете защищаться с оружием в руках до конца, то никому из вас пощады не будет.

Підписів не пам'ятаю.

Відступавмо на Кам'янець.

Часто писали в газетах про старшин, які з великими грішми тікали за кордон. Наш полковник, Виноградов, теж хотів утекти з великими грішми за кордон. Але його козаки заарештували і розстріляли. Це було так:

По дорозі, по грязі два козаки вели нашого полковника. Він, ніби це його не торкалося, йшов попереду конвоєрних з закладеними в кишеню руками і з задумано нахиленою головою. Він був кубанець і дуже бойовий. Він любив мордувати червоних. Один козак із конвоєрних тихо навів карабінку в голову полковника... І не стало Виноградова... Тільки шалка підстрибнула вгору і впала повна крові на труп... А дві бабі, що йшли мимо, з переляку сіли прямо в грязь.

Лишилося більшовикам захопнути віддушину поміж Смотричем і Кам'янцем і нам — кришка. Як у цю віддушину ринула галицька армія, вигнана з Галичини поляками. Вони перейшли Збруч, і коли наші лави бігли безнадійно назад, почулося: „Стій!“, і в наші лави синіми фігурами влилися галицькі лави...



Червоні думали, що це німці і почали панично відступати.

Що пан сотник скаже, то для козака закон. Козаки — телята. Я й думаю, коли я буду паном сотником, то мене будуть слухати козаки. І я перейду до червоних зі своєю сотнею. По полках було наказано національно свідомих козаків з освітою за 4 класи гімназії посилати до Житомирської юнацької школи, яка стояла тоді в Смотричі.

В мене не було освіти за чотирі класи гімназії, але я вчився в нижчій сільсько-господарчій школі, яку не скінчив (лишилося рік), бо мене вигнав зі школи управитель останньої за те, що в квітні 1918 р., коли німці уже взяли Харків, я був ініціатором шкільної революції проти нього. Прізвисьце його Григорій Павлович Фіялковський.

Довго, наче чув, не хотів осаул полку дати мені командировки, але я його упросив.

Звичайно, якби в школі був іспит, то я б провалився, але мені повірили на слово, і я став „майбутнім старшиною“. Це було в липні 1919 р. Ми стояли в Смотричі.

Коли була мобілізація, мене поставили на мосту провіряти документи у селяків; я ні в кого не провіряв документів. Всі проходили повз мене, а я стояв і тільки марив про Констанцію... Одному дядькові, я хоч і знав, що він буде бити нас, а не „ворон на городі“, як він казав, я дав обойму патронів. Він обіцяв мені за них принести хліба, але хліба не приніс. Обдурих мене.

Коли ми Київ взяли разом із денікинцями, було урочисте свято. Нас вистроїли на майдані і наш сотенний, Зубок-Мокієвський, з російським акцентом почав нещиро говорити нам, що в Києві кацапів уже немає. Він вважав за кацапів більшовиків. Хто ж тоді по його були денікинці, які разом із нами увійшли до Києва?..

Цей Зубок-Мокієвський був знавець своєї справи. Він цифрами доводив, що воєн на світі чим далі — все більше. Це був поет мілітаризму.

У нас форма була така. Жовті чоботи, сині галіфе з білими тоненькими кантами, френчі захисного кольору з наплічниками (звичайні погони „в зародку“) і кашкети герmano-польського зразка з тупими козирками. У старших було все так само, тільки лампаси на галіфе, широкі срібні відзнаки на рукавах, коміри срібні і такі ж хлястики на кашкетах.

Муштровий статут, затверджений Симоном Петлюрою, був перекладений просто з німецької.

Зубок-Мокієвський казав нам, що армія повинна тільки воювати та готуватися до війни, а політика не її справа. Армія повинна бути аполітичною і у військовій техніці бути європейською армією. У Смотричу юнаки (ще до мого вступу до школи) роздавили погром, який улаштував наш кінний полк (забув назву його). Було розстріляно юнаками 25 кіннотчиків. Євреї цілували юнакам руки.

Да. Ще в санпотязі я читаю російську книжку. Підходить до мене старшина й каже: „Ви чого читаете кацапську книжку? Ми ж з кацапами воюємо“.

Я йому нічого не сказав. Не міг же я йому сказати, що просто нічого читати і книжка цікава. Його ж не обдуриш.

А: „учітеся, брати мої, думайте, читайте“.



І чужому навчайтесь, свого не цурайтесь“.

Він у запалі боротьби навіть і це забув. А з старшиною сперечатися ж не можна.

А Зубок Мокієвський на муштрі, коли треба спочити й покурити, казав нам:

— Спа - а - чить.

— Можна па - а - лить.

І казав не „прошу“, а „проше“. Словом польсько - російсько - українська мішанина. Сам він граф. Одного разу до нас приїхав начальник школи Вержбицький. Він красиво і кам'яно сидів на поровистому коні. І наші сотні під музику проходили повз нього і на його вітання і похвали відповідали під ногу:

— Слава Україні.

Наша сотня неправильно відповіла „Слава Україні“ (не під ногу) і Зубок-Мокієвський гнав нас бігом аж на гору. Він біг поруч із нами і хрипло кричав: „загоню, сукины сыны!..“ (бач, коли хвилюється, так говорить російською мовою!..). Але він же біг разом із нами. Він уже літній, а ми молоді, повні сил, хлопці (нас годували гарно, але мало. І ми пекли й їли ще кукурудзу). Ясно, що він захекався швидче за нас. Команда:

— Кроком!—і ми, в душі сміючись, струнко йдемо полем Поділля.

Нас виховували декоративно.

Ми постояли ще в Цівківцях, у маєтку Римського - Корсакова. А в-осени вирушили до Кам'янця.

У мене в цей день, як на зло, народився чиряк під коліном, і мені не було сили розгинати ноги. Я поклав рушницю на дрогоги хотів їхати на них. Коли Зубок-Мокієвський побачив мене і послав до ладу.

Я сім верст ішов шкутильгаючи і аж в Кам'янці розійшовся.

Нас розмістили в духовній семінарії.

Ми ходили на варту до „високої директорії“.

Юнаки дуже любили козирияти, віддавати честь. Вони робили навіть так. Рідко ж зустрічаються на вулиці старшини, яким треба козирияти. Так вони в неділю підуть у парк і групами ходять і козириють один одному. Наче вони зустрічаються випадково.

Мене, як недисциплінованого, не ставили біля кабінету Петлюри, а все в його садку. Була осінь і я добре стеріг Петлюру: полізу в сусідній садок та й їм собі груші. Вони холодні, гарні. Я дійшов майже до божевілля і хотів заколоти „українського Гарібальді“, як писали про нього італійські газети. Петлюра у профіль дуже скидався на Раковського.

Коли ми йшли по місту, українська інтелігенція кричала нам „слава“ і обсіпала квітками наші струнки, наче вилиті з міді, ряди. А Зубок-Мокієвський, коли нікого з панночок немає, мовчки йде поруч. Як тільки побачить панночок, зараз же починає кричати на нас:

— Головки вище!  
руки!..  
багнети!..



І одного разу нашу варту зміцнили галицькою жандармерією (охорона республіканського ладу), і я стою вночі на одному розі вулиці, а на другому галичанин. Я почав говорити з ним про політику, і ми зійшли з своїх місць, власне галичанин підійшов до мене. А на посту ж не можна балакати. Як-раз було викрито атентат білих на Петлюру.

Раптом чую з кущів голос Зубка-Мокієвського (він був тоді вартовим старшиною): „а це що таке?..“

Підбігає до мене і кричить, тупочучи ногами, що я не юнак, а баба і що він мене відкомандирує назад до мого полку. Для кожного юнака це було крахом кар'єри, а для мене — смертю моєї червоної мрії. Я спокійно сказав: „Пане сотнику, ви мене ще не знаєте“.

На ранок Зубок-Мокієвський жартівливо звертався до мене і не згадував про мій полк. Раз я побачив у кіно Констанцію. Тільки в Констанції блакитні очі, а в цієї чорні. Як я клично не дивився на неї, вона не звертала на мене уваги і дивилася кудись вбік...

Коли я був на варті у військового начальника, я бачив махновців, що їх з обозами віддавав нам Махно. Вони були в лохматих шапках. Я розговорився з ними і коли вони дізналися, хто я, вони мені сказали:

— Какого ж чорта ты сюда попал?

Тебе место у батька Махна.

Вони казали, що воюють „за хліб і волю“.

Раз ми сидимо босі. Побили на муштрі чоботи. Була вже осінь. Чекаємо на чоботи. До нас прийшов Петлюра. Я бачив його дуже близько. Він сів на підвіконні, питає нас про наше життя і жартував із нами.

В офіційній директорії „Україна“ друкувалися вірші Стаха (Черкасенка) і Олени Журливої. Я дуже заздрив Олені Журливій. Бо Володимирові Самійленкові я що дам вірші, а він кладе їх до кешені і „забуває“ про них. От хитрий дідусь. Щоб мене не образити відмовою, він ховався за свою розгубленість.

Перший поет, з яким я познайомився, був В. Самійленко. Мені було дуже приємно припалювати цигарку од його люльки... Я аж трусився од насолоди. Це ж із люльки великого поета...

От початок одного вірша, якого Самійленко „забув“ надрукувати:

„Червоний прапор в горі сміється,  
і трупи покотом лежать...  
Співають кулі, і серце б'ється...  
Не можу встать, не можу встать...“

1919

В школі галицькі професори та старшини виховували нас у суто націоналістичному дусі.

В школі я написав російською мовою поему „1918 год“, яку присвятив т. Ленинові.

Цю поему я читав юнакам. Один юнак сказав: „а й правда. Вони нас за це й б'ють“.



Пам'ятаю кінець цієї поеми:

... холодный звон минут... нарву я черных лилий,  
из них сплету венок для нашего вождя.  
Целует щеки мне холодный воздух синий  
и поезда бегут, сверкая и гудя...

1919

Галичани перейшли до білих... Наша армія почала як віск танути. Козаки наші масами почали переходити до білих. Бо комсклад був із російських офіцерів, які повтікали од більшовиків, які були тільки при штабах, піячили та тільки й знали, що носити гарно галіфе та „одержувать кошти“... Про козаків, що за них умирали, вони під дзвін чарок і поцілунки проститутток говорили:

„Пускай воюют, этого гною для нас еще хватит“.

Листопад 1919 р.

Наступає армія Слащова. Всі панично тікають.

Офіцерський броньовик, що перший підійшов до Жмеринки, галичани зустріли... музикою.

Ще б'ється тільки 6-а окрема запорозька дивізія, у склад якої входить і „3-й гайдамацький полк“. І от нас, 800 юнаків, Петлюра кидає на оборону підступів до Проскурова, а сам тікає в Польщу.

Коли ми виступали, був шалений вітер... Ми виступаємо на фронт, а поляки займають Кам'янець. Ми—на новому плані міста, а вони вже на старому. Трохи не дійшло до бою з поляками. Юнаки виставили заставу, і я був в дозорі... Було темно й вітер...

Польські жовніри висадили з автомобіля наших міністрів, Швеця та Макаренка. Автомобіль забрали, й наші міністри прийшли пішки по грязі на вокзал.

Тоді ж трохи не було бою.

Нас погрузили в ешелон. У Проскурові нам усім видали довгі кожухи з комірами аж до пліч. В кожусі—не в шинелі, тепло. Я в Проскурові зустрів товаришів із бувш. свого полку, 3-го гайдамацького. Вони напоїли мене „миколайською“, і я п'яний їду на фронт.

Нас виградили в Богданівцях...

Сидимо в станції... Як „ббамм“!

Броньовик „І-го офицерского Симферопольского полка“ почав бити по нас. Б'є по водокачці.

Стрілочник перелякався і з криками: „Ой, пропав, пропав!“, кинувся від нас тікати...

Його спіймали, розложили, спустили до колін штани, поклали на живіт, і юнак із гайдамаків спокійно і розмірено почав його шомполувати...

Мені було противно слухати м'які удари шомпола і стогін залізничника.

Зубок-Мокієвський кричить:

— І-а сотня вперед!

Я був у першій сотні.

Розсипались у лаву і почали наступати полотном залізниці.



„Коршун“ відступає і б'є по нас.

Ідемо через ліси, ярками, снігами...

А він усе б'є...

Ще в Дунаївцях я набрав повну сумку сахару. Ця сумка все зсовується мені наперед, б'є по ногах і заважає йти, а я все зсовую її назад, за спину, все зсовую назад... Броньовик б'є...

Я в дозорі...

Вітер і кругом — смерть...

Ідемо. Мимо села Богданівців косо спускаємося горою... На снігу маса слідів од ніг і доріжка од кулемету.

Старшини нам кажуть:

— Не хвилюйтеся, їх не багато...

Ззаду нас ідуть два наші броньовики „Помста“ й „Вільна Україна“. Вони б'ють так невдало, що іноді попадають не по „Коршуну“ а по нашій лаві.

І от вийшли ми на замерзле болото, що між Коржівцями і селом Богданівцями. Це болото літом було непроходиме, і більшовики та ми перестрілювались гарматами через нього.

Позиція жахна. Ліс та де-не-де кущики очерету... Чудно дзвенів очерет... В лісі була батарея білих. І коли ми підійшли до лінії її вогню, вона й „Коршун“ почали по нас бити!...

У нас тільки рушниці.

Наш гарматний відділ ще десь тільки їде, кінний десь їде пішим порядком. Навіть кулеметів у нас немає.

Наша сотня — 33 чоловіки.

Між иншим, ті юнаки, що в тилу були дуже дисципліновані, удавали з себе героїв, розпиналися за неньку Україну і співали патріотичних пісень, майже всі дезертували або захворіли на живіт.

Да! Школа наша стала зватися не „Житомирська юнацька“, а „спільна військова“. У нас були 4 відділи: піший (де я), кінний, гарматний та технічний.

Ми розбіглися на 30 кроків і залягли...

Ворог усе робить або недоліт, або переліт... Вилка...

Мені все здається, що кожний набій летить на мене... Мозок спокійний, а серце б'ється швидко, швидко.

„Перебіжка вправо! Зайняти село Коржівці!..“

І от під ураганим огнем ворога почалась перебіжка...

Десь далеко з правого боку від мене підвівся крайній юнак і зігнувшись побіг. Він під сконцентрованим по ньому огнем пробіг 30 кроків і ліг...

По лаві ходить наче велетень без тулубу... Тільки чорні страшні ноги... Це стовпи розривів...

Далі біжить другий, третій... Вечоріє... Огонь досяг такої сили, що ми не витримали і всі побігли вправо на село Коржівці...

Я біжу і оглядаюсь назад... І от по юнаку, що біг останнім, ударив набій...

Юнак пропав у чорному диму розрива...

Нас лишилося 32.

Ми зайняли монастир. Виставили заставу і на дзвінниці поставили варту. Всі юнаки в трапезній. Рушниці поставили в кутку.



Варять галушки... Я пішов до монаха в келію. Дав я йому майже весь свій цукор а він мені — курятини... П'ємо з ним чай.

Я кажу йому:

„Как у вас здесь тихо и бело. Хочется бросить все и остаться у вас. Мне все это так надоело!..“

Раптом убігає переляканий монах.

„Ваши все арестованы... Пришли люди с белыми повязками через шапки“...

У мене все похолонуло і, як живе, от грудей посунулося вниз... Мені стало порожньо й холодно.

Кінець.

Більше я не побачу ні Констанції, ні кривеньких тинів Третьої Роти, ні старої церкви...

Мій монах хоче лізти під ліжко. Я кажу йому, що штик або куля найдуть його й під ліжком. Але він не слухає й лізе... Одчиняються двері і входить денікинець. Він у студентській шинелі, через такий же кашкет йому — біла стрічка.

Я без кожуха, в шинелі стою.

— Ваше оружие!

— Прощу.

Я віддав йому мою чорну рушницю англійського зразка, зняв патронташ і патронник, а в розчинені двері салдати в лохматих шапках і з білими стрічками через них кричать:

— Выходи!

— Поскорей!

Я надів кожуха й вийшов на двір, у тьму, де вже виладнані були наші.

А вийшло от що.

Настоятель монастыря послал у село хлопчика, ніби за молоком, а насправді з запискою до білих, що ми у нього. В селі (а ми й не знали) стояло два батальйони „1-го офицерского полку“. Вони тихо прийшли з кулеметами, оточили монастир, тихо зняли нашу варту біля воріт і на дзвінниці. Увійшли в двір, підійшли до трапезної і з бомбами в руках відчинили двері трапезної...

Хлопцям не довелося поїсти галушок, які вже кипіли і смачно лоскотали їм ніздрі... Нас ведуть...

Вітер і ніч, як у поемі Блока „12“...

Я тільки чую, як мене б'ють у підшви грудки мерзлої землі...

Капітан, у якого тускло блищать погони, каже:

— Ви думаете, что денікінци издеваются. Это все враки...

Нас ведуть за село...

Біля тину крайньої хати прив'язано двоє осідланих коней... Денікинці кинулись у двір...

То були їхні...

Вони ведуть нас, сміються й розмовляють... А я ніби за муром... Вони ж ведуть нас за село... А я знаю, що це значить...

І їх голоси мені такі далекі й чужі... Нас вивели за село і пострілили в два шерехи, один проти одного, аби однією кулею прорізало двох. Вони економні...



І мені здається, що зараз усі попадають на коліна і почнуть плакати, благати...

Але ніхто не падає і я стою.

— Взвод, стройся!

І після нашої команди: „чота, ладнайся“ команда ворогів згучить сухо й гостро...

Їх капітан підійшов до нашого ройового, Овсія, і сказав:

— Ви нас пришли бити?

Овсій сказав:

— Били й будемо бити...

Але задзвеніли копита вершника, і білий папірець наказу приніс нам життя...

Нас не розстрілюють і ведуть далі.

Ми в колі піхоти й вершників.

Студент, що роззброїв мене, уважно дивиться в тьму на якийсь огонь і каже:

— Что-то подозрительное...

Прийшли на станцію. Лежимо в карпомі.

У мене голова трохи не розвалюється... Думаю, там не розстріляли, так розстріляють тут...

На станційній колоні було ножем або гвіздком надряпано:

— Привет курсисткам Деражни,

красноармеец (такої-то).

Мене вразив цей напис, власне нова ортографія... В ній я почув таку ж силу, як у газетах, що мені попадалися... Одна газета з портретом Шевченка, яка розбила мою наївну віру, що червоні, як нам казали старшини, розстрілюють за кожне українське слово. Ця моя наївність примушувала мене, навіть після проскурівського погрому відповідати, гордо і зневажливо, на запитання:

— Скажите, пожалуйста, сколько времени?

— Я закордонної мови не розумію.

А на запитання одного гімназистика в проскурівському театрі:

— Как вы думаете, займут большевики Проскуров?

Я відповів:

— Они развеются, как дым.

Коли ж старшини казали про три тисячі російських дітей, яких червоні прислали до Києва з голодної Півночі:

— Хай здихають із голоду. Нам вони непотрібні.

Я думав:

— Ага! Україна хай їсть вареники з сметаною, а другі вмирають з голоду...

І червоний рух вставав гігантом передо мною:

— За весь бедний народ.

Пам'ятаю, раз ми наскочили на червону розвідку, і на наше запитання „відкіля“? вони відповіли:

— Со всего света!..

Мене це так вразило!..

— Со всего света!..

І якою мізерною перед цим боєм за голоту всього світу здавалася наша боротьба за самостійну Україну.



Ми тоскно лежимо і ждемо смерти. Враз вриваються до карпому з оголеними шаблями кубанці, такі-ж як і ми чорнобриві і т. ин., і хочуть нас рубати...

Наша третя сотня пішла в атаку на „Коршуна“, і кулею в люк був забитий їх капітан.

До карпому увійшов полковник і сказав:

— Пленные уже нам не враги.

Нас почали переписувати. Один юнак, якому наймення було „Мороз“, підійшов до столу, віддав честь, стукнув каблуками і на запитання:

— Ваша фамилия? — сказав: „Морозов“.

Його брат був офіцером гусарського полку добармії.

Нас почали роздягати, а галичан — ні. По умові, галичан, яких було вкраплено в наші полки, денікинці відправляли до галицької армії десь під Жмеринкою. Я зневажливо дивився на цих наддніпрянських героїв, колишній мій ідеал національної самосвідомости. Галичани, як приклад, для мене умерли.

Юнкера нам кажуть:

— Зачем нам воевать? Ведь вы юнкера и мы юнкера.

Вони питають нас:

— За что вы воюете?

— А вы за що?

— Мы — за единую неделимую.

— А ми — за соборну Україну.

Старшин наших посадовили окремо і з ними чемно поводяться. Коли нас захопили в полон, так наш чотар запитав їх офіцера:

— Вы были в константиновском?

— В константиновском.

І вони потисли один одному руки...

Мені лишили тільки мою шинель, а то все забрали. Один офіцер „купив“ у мене за дві „українки“ мої чоботи, галіфе і гімнастборку, а мені дав свої велетенські англійські штиблети, штани та гімнастборку шинельного сукна із погонами. Тут же кілька юнаків відгукнулися на заклик полковника і добровільно записалися на броньовик „Коршун“.

Нас погрузили в ешелон, власне ми вмістилися в одному вагоні, і відправляють до табору полонених на Жмеринку.

Ми ідемо й співаємо:

— Ревуть стогнуть гори хвилі... у старшин на очах сльози...

З якою тугою ми виводили:

„Де ж ви, хлопці-запорожці,  
сини славної волі.  
Чом не йдете визволяти  
нас з тяжкої неволі?..“

І мені здавалося, ніби наша кавалерія, ні не вона, а загін мрійних запорожців женеться за ешелоном нас визволяти:

Але визволяти нас не було кому.

Симферопольці казали, що „Коршун“ сам захопив у Проскуріві два вагони миколаївських грошей...



Да, коли ми виступали з Проскурова, я в газеті, спеціально присвяченій нам, прочитав:

„На вас, завзяті юнаки,  
борці за щастя України,  
кладу найкращії думки,  
мої сподіванки єдині.  
Хай кат жене, а ви любіть  
свою окрадену країну.  
За неї тіло до загину  
і навіть душу положіть...“

Старицький

І чудно, коли я йшов у бій на червоних, то в мене ніякого ентузіазму не було, а тут було щось на нього подібного. Бо ж ми хоч боком, та допомагаємо червоним, з якими тоді боїв уже не було.

Я думав, що ми будемо відступати на Старо-Костянтинів і там з'єднаємося з червоними.

До Жмеринки нас привезли увечері і одразу ж повели до казарм.

У відчинені двері казарми нам ударив такий важкий дух, що ми одхлинули назад. Але під ударами прикладів мусіли увійти.

Як дрова, лежали трупи тифозних, хворі і ще здорові. У всіх од голоду воскові обличчя й тоненькі ніжки... Над головою нари в один поверх і звідти на мене сипляться тифозні паразити.

Я ліг.

— Полонений. Таке дике і жахне слово! На своїй землі й „полонений“.

Нас відпускали просити у селян хліба.

Да! Коли в Деражні нас переписували, до столу підійшов наш бунчужний з хрестом Георгія першої степені на грудях.

Полковник сказав:

— Как же вам не стыдно: георгиевский кавалер и петлюровец.

— Це випадково, сказав бунчужний.

— Что это значит?

— Случайно, — з'ясували йому юнаки.

Коли в канцелярії дізнаються, що між полоненими є козаки з 6-ї запорозької дивізії, то їх розстріляють, як і махновців, які десь під Уманню вирізали й потопили майже весь симферопольський полк.

Один полонений сказав мені, що він махновець із Успенського полку.

Я не видав його.

Не розстрілюють тільки безпартійних, більшовиків та петлюрівців.

А я ж колишній гайдамака.

Що як Мороз видасть!?

Але Мороз мене не видав, хоч часто мені цим загрожував і шантажував мене.

Я захорів на тиф.

Одеса.

З вокзалу я пішов з високою температурою босий по грязі дивитися на море.



Воно майже замерзло, і над ним тихо і срібно літали чайки...

Повезли до шпиталю.

Лежу на сніжно-білому ліжкові покійно й тихо, весь в огні...

Поруч стогне й кидається хворий, і „сіделка“ все ставить мене йому за приклад, що у мене вища температура і я лежу смирно, а він з меншою температурою і не дав їй дихнути...

Візитація.

Входить лікар і сестра-жалібниця.

Сестра глянула на мене, зблідла і трохи не впала непритомною. Її підтримав лікар і вивів.

Потім вона входить до нас, дивиться на мене і каже:

— Как же вы меня испугали!

Виявилося, що я подібний на її забитого на фронті нареченого, офіцера.

Я—в ізоляторі. В мене поворотний тиф, другий приступ. Один був в дорозі.

Вона каже:

— Я вас беру к себе в палату. Вы хоть на несколько дней напомним мне мое прошлое.

Вона взяла мене до себе в палату, дала мені ще своє ватне одіяло (у всіх по одному. Вохко, сиро. Поруч мене що-ночи по два, по чотири вмирають). Носить мені консерви, цукерки... і все якось чудно дивиться на мене та цілує. Я, як і її наречений, вчився в сільсько-господарчій школі.

В мене на грудях, після тифу, абсцес,—і мене переводять до хірургичного шпиталю в грецькій духовній школі чи семінарії.

В шпиталі між раненими лежали й червоні з Таращанського полку і інші. Вони розповідали, що коли білий десант захопив Одесу, то багато важко ранених червонармів було викинуто просто на вулицю.

Червоні ось-ось захоплять Одесу. Евакуація.

З одним червонармом я дуже подружив. Він признався мені, що він комуніст і що в нього є документи з ячейки, не дивлячись на те, що я одрекомендувався йому, як бувший петлюрівський юнкер. (Цей товариш потім учився зо мною в Артемовці). Він був захоплений білими й мобілізований. В частині офіцер, який догадувався, що він комуніст, але не мав матеріялу, наче граючись, навмисно пострелив йому ногу. Ногу було одрізано.

Коли мене хотіли, як „юнкера“, евакуювати до Єгипту, він не порадив мені їхати, сказав, що я такий же юнкер, як він денікінець. І я залишився.

Кораблі антанти б'ють по червоних лавах...

Над городом шумлять набої...

Червоні близько...

Привозять ранених офіцерів, яких почали бити на окраїнах.

Один кавалерист б'є обрубками рук у живіт стражника, який од ударів тільки підстрибує всім тілом на ліжкові...

Офіцери, яких не встигли евакуювати, лежать бліді, бліді...

А один офіцер не витримав і сказав:

— ... Ух... страшно...



Ми дивимося в вікна, на вулицю, через яку тривожно перебігають фігурки людей з багнетами. Деякі не встигають перебігти й падають. На тлі тривоги бою вони лежать страшно нерухомі. Іде стрільба.

І от, відчиняються двері, і входять матроси з червоними бантами на грудях. Вони спокійні, стрункі й коректні.

— У вас офіцери есть?

Вони нікого не забрали. Тільки подивилися документи й пішли.

Лютий 1920.

При 4-й стрілецькій галицькій бригаді, яка перейшла до червоних, з полонених петлюрівців та денікинців формується два полки: „1-й Чорноморський“ та „Кінний запорозький“. Я вступаю до „1-го Чорноморського“.

Команда українська. Всі старшини й козаки ходять з тризубами на кашкетах. Полковий прапор жовто-блакитний. Денікинські офіцери, звичайно, тепер за „неньку Україну“. Командир полку німець із тризубом на кашкеті. Він каже:

„Я воював за неньку Україну  
і буду за неї воювати до смерті“.

Я думаю, який же це червоний полк. Це те ж жовтоблакитне пекло, з якого я ледве вирвався. Я надів на кашкета червону стрічку.

Воєнком в полку нема. А є тільки воєнком бригади.

Він на мітинзі агітував нас, аби ми вступали до ячейки.

— „Я знаю“, казав він, нервово одкидаючи своє буйне волосся з лоба: „я знаю, що між вами є такі, що шукали нас, але обставини їм заважали“...

Я трохи не впав і не забився в риданні... Я ж шукав!..

А вночі старшини й козаки умовляються убивати тих, хто запишеться в ячейку. І ніхто не записується до ячейки.

Я теж не записуюсь. Ячейки нема. Одного разу нас повели до театру, де українською мовою більшовик почав нам говорити про історію України зовсім не так, як я читав у Грушевського. Наш старшина галичанин наказує нам іти з театру, бо це все „давно відоме“...

Я не хотів, але мусів іти. Наказ.

Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовтоблакитних знамен. Жодного червоного прапора не було.

Червоні хотіли нас роззброїти, але чомусь цього не зробили. Вони тільки їздили кругом на грузовиках з кулеметами.

Ми перейшли на італійський бульвар, в будинок був. військової школи.

Раз на муштрі один старшина, бувший денікинець, закричав на козака:

— Молчать! Без разговоров!

Я, не дивлячись на те, що був у ладу, сказав цьому старшині.

— Це вам не денікинська армія, а червона. І будь ласка говоріть українською мовою, бо ви в українській частині.



Він пішов і пожалівся на мене курінному. Курінний, пузатий і спокійний, кличе мене. Читає мені нотацію. Я йому схвилювано і гнівно кажу:

— Пане курінний (казали у нас не „товаришу“, а „пане“), я ж так не можу!

Тоді він ласкаво мені всміхнувся, нахилився до мене й тихо каже:

— Ще рано!..

Але ж ви розумієте?.. підбив дисципліни...

Да, мене, як юнака, призначили чотовим.

Однієї ночі до карпому прибігає цей курінний і каже мені (я був начварти):

— Оце вам патрони! Нас хочуть роззброїти комуністи. Так ви, пане Сосуро, глядіть же... Бийте до останнього!

Я сказав: „Добре“...

Ніхто нас роззброювати не прийшов.

Виступаємо на охорону Дністра в Тираспіль.

По місту ми йшли з великим жовтоблакитним прапором, поруч якого теліпався маленький червоний.

В Тирасполі бригада Котовського, яку ми змінили, стала до зброї. Вони думали, що ми петлюровці.

І не помилились.

Старшини агітують проти радвлади. Козаки — телята.

Приїхав военком полку, т. Обушний, і його секретар т. Прудкий.

Прудкий надів на кашкета тризуба й ходить між козаками, слухає.

Я підійшов до нього і розказав йому все. Він каже: „Ти хороший парень. Мы тебя заберем к себе“. Він мені дав посвідчення від военкому, написане червоним атраментом, що я є член культпросвета полку. І я став політробітником. І чомусь віддав рушницю.

Я організував читальню. Але козаки не ходять читати газети, а тільки співають на вулицях:

„Ми гайдамаки,  
всі ми однакі“...

А старшини кажуть:

— Я краще простягну руку німцеві, ніж кацапові...

Називають червоних „чужинцями“.

Ячейки нема. Я дійшов майже до божевілья і, коли один старшина в нашій сотні так агітував, сказав йому:

— Забороняю вам балакати. Він замовк.

Організують старшинську їдальню. Я сказав, що це те ж „офис-церское собрание“, що на мою думку в червонармії не може цього бути. А один старшина сказав:

— Я не хочу обідати за одним столом із варнякою.

Ага, „варняка!?!“

Я пішов і обурений розказав про це военкомові і свою думку про старшинську їдальню.



Воєнком похвалив мене і, покликавши цього старшину, прочитав йому цілу лекцію про різницю між петлюрівським старшиною і червоним командиром:

І раз уночі:

— До зброї!...

— „Що таке?“ „На кого?“ — питають деякі козаки, але входить курінний:

— Без балачок. Нас хочуть комуністи роззброїти.

Одинокі голоси про те, що коли нас хочуть роззброїти, хай роззброюють, значить, так треба, є такі, кого треба взяти за хвіст... ці голоси потонули в грізній покорі козаків, що стали до зброї.

Я теж став до зброї.

Мене поставили на дверях.

Враз із тьми підходять до мене кілька:

— Ваше оружие, товарищ.

— Пожалуйста.

Я спокійно і радісно віддаю рушницю. Це — свої, дозорні. Хлопці зо мною пожартували. Вони сміючись зникли у тьмі.

Ніхто не хотів нас роззброїти. Це просто була демонстрація.

На ранок я їду до Одеси за газетами. На Роздільній я зустрів юнака з моєї сотні, який познайомив мене з т. Старим. Я Старому все розказав. Він заспокоював мене, обіцяв забрати з цього полку і казав про мене і мого союнака, що ми „большевистский материал“.

В Одесі я інформував кого слід (т. Дерев'янка) про те, що робиться в нашому полку.

Повертаюсь до Тирасполя.

І одного дня ми говоримо про попів. Я кажу, що це дурисвіти, що вони наші вороги, такі ж як поліцаї.

А офіцери кажуть:

— Как вы смеете обижать религиозные убеждения.

Тут же сидить т. Прудкий, який мовчки нас слухав.

Я звертаюсь до нього:

— Т. секретарь, почему у нас до сих пор нет ячейки?

Він не встиг мені відповісти, як крикнули: „До зброї!“.

Я зрозумів усе і тихо вийшов. Щоб не подумали, що я тікаю, спокійно йду по панелі. Був квітень, а так жарко, як у нас літом.

Повз мене швидко й нервово пройшла колона нашої сотні. У всіх на кашкетах стрічки: жовтоблакитні й білі.

Я прийшов до воєнкома попередити його. Стукотю. Нікого нема.

І тільки-но я відійшов кілька кроків од ганку, як почалася стрільба.

Вулиця йде просто до вокзалу:

Зо мною поруч біжать двоє з червоними бантами на грудях.

Питаю їх:

— Какой части?

— 368 полка.

— Скорей на станцию, это восстал украинский полк.

Біжимо... А в лице нам — чорна хмара кінноти...

Я — в двір.

Хазайка сплескує руками й кричить:

— Ты большевик?



— Більшовик.

— Ой, боже, і мій синочок у комісаріаті служе!

А що якби її синок не служив у комісаріаті?..

Вона мене заховала в погріб. Стрільба швидко вщухла. Думаю, в погребі небезпечно... Можуть кинути бомбу, й точка.

Виліз. Посвідчення запхнув у стріху сарая.

Увійшов до хати.

Хазяїн, швець, дав мені поїсти картошки з олією й огірками...

Він усе лаяв комісарів, а я йому піддакував і говорив, що я й сам із гайдамацького полку.

Наш полк приєднали до 41 дивізії і стали звати 361-й.

Виходжу на вулицю.

Просто на мене з витягнутими для рубки шаблями летять два кавалеристи.

— Якого полку?

— 1-го чорноморського!

— Наш.

Вони опустили шаблюки й тихо проїхали повз мене.

А що якби я сказав 361?..

Виходжу на головну вулицю.

На панелі стоять, мов поросята, кулемети, на бруку коні й козаки.

Галицькі офіцери в польському убранні.

Всі тривожні. Почуваю, що бояться. Повиходила публіка.

Один п'яний козак підходить до мене, обіймає мене й каже:

— Ой, козаче, я чека розбив, самогонки напився.

У мене була гайдамацька звичка носити на бакир шапку, і повстанець прийняв мене за свого.

Підходить до мене з карабінкою старшина в синій чумерці, той, що сказав „варняка“.

— Де воєнком?

— Не знаю.

— Що... зняв червоний значок?..

Я мовчу.

— Ну, ходім...

Мене не розстріляли тільки тому, що курінний був за мене.

Всі сили наші були кинуті на польський фронт, який уже почав хитатися. Галицька кіннота, що стояла в німецьких колоніях, повстала проти влади рад. Вони (галичани) налетіли на станцію, зняли там караул і разом з нашим полком захопили Тираспіль. В особвідділі був тільки карбатальйон в 60 чоловіка.

Старшини кажуть, що в наших руках уже Одеса, Херсон і Миколаїв.

Мені дали рушницю й послали в караул на станцію.

Кіннота повстанців пішла, як казали, в наступ на Роздільну.

Ніч.

Ми в телеграфному відділі.

Телеграфує начальник гарнізону Роздільної.

Ми всі напружено нахилилися над білою стрічкою, яка поволі розгорталася, а на ній чорними крапками й рисками божевільно довго повзли слова:

— П-о-з-о-в-и-т-е к т-е-л-е-г-р-а-ф-у в-о-в-н-к-о-м-а.



Йому відповідають:

— В-о-є-н-к-о-м з-а-н-я-т, в-с-е с-п-о-к-о-й-н-о.

В вікна разом із нами ніч бархатно й чуло дивиться на грізні знаки:

— Неужели еще есть противники советской власти?..

А ще в день над станцією сміло й низько летить червоний аероплан.

Хлопці — врозтіч...

Я кричу, що йому не має рації бити по станції і стою на пероні.

Аероплан двічі ударив по фортеці, що за містом, і спокійно полетів назад.

По ньому навіть не стріляли.

Перехоплено телеграму, що на Тираспіль з Одеси йдуть два броньовики.

Я ще до цього не вірив казкам старшин про нашу перемогу. Надто вже вони непевно себе почували.

Ще ж котилися луни розгрому добрармії, себ-то грабармії, як її називали.

Уночі вирушаємо з міста.

Біліють на спинах козаків вузли награбованого майна, по боках провожають нас одинокі і смутні постріли...

У мене мета дізнатися маршрут, а потім...

Мені страшно. Невже знов у ту прокляту жовтоблакить?..

Коли ми переходили чавунку, мої очі стали широкими, як ніч, од жаху, куди я йду...

Пройшли верст 15. Привали роблять не по селах, а в степу.

Врешті я дізнався, що ми йдемо на Бізулу і там з'єднаємося з Тютунником. По місяцю я помітив дорогу назад.

І на одному привалі, я своєму другові козакові сказав, що тікаю і кликав його. Він одмовився, сказав, що не хоче воювати, хоче додому. Ми з ним поцілувалися, я віддав йому свою банку консервів і з рушницею вийшов із кола кінноти.

Коли ми покидали Тираспіль, один мій товариш козак сумно подивився на мене і сказав:

— Жалко мені, Володька, що ти не йдеш туди, куди тебе кличуть твої мрії...

Я йому не довіряв і тільки загадково подивився на нього.

Я вийшов із кола кінноти, наче „оправиться“ і пішов прямо.

Було місячно. Як на зло жодна хмарина не затуляла місяця, який холодно дивився на мене.

Я йшов, куди мене кликали мої мрії.

І коли кіннота злилася з тьмою, я побіг. Це так, наче перший раз з високого місця кидаєшся у воду головою вниз... Я побіг не просто від кінноти, а кругом і назад, перерізавши нашу вже пройдену дорогу. Це я зробив на випадок погоні.

Біжу по ріллі, перетинаю дороги, на яких сухо й далеко дзвелять копита роз'їздів.

А серце хрипко й важко б'ється... Мені здається, що воно б'ється не в мені, а з правого боку, поруч мене...

Наскочив на якийсь курінь, впав і заснув. Але сон був божевільно швидкий. Я схопився і знов побіг. Потім покірно і стомлено йду.



Все одно, навіть коли перемогли петлюрівці, мені все одно. Я вже не можу з ними.

Рушницю, вже зайву, бо в день з нею небезпечно, я взяв, повернув униз багнетом і встромив у ріллю. Хай може який дядько візьме її.

Смутно прийшов день. Коли ми покидали Тираспіль, говорили, що в нім лишили охорону з 25 галичан.

Я обминув Тираспіль і йду на Одесу. Іду уже по дорозі.

Раптом підіймаю голову і прямо на мене, колонами — кіннота!..

„Точка“, думаю. Але мені ні крапельки не лячно, навіть радісно. Це ж зараз мене рубатимуть „за весь бедный народ“.

І я спокійно йду.

Виявилось, що то не кіннота, а євреї, що втекли з Тирасполя. Вони сиділи на високих німецьких тачанках. Їх фігури були над кіньми і здаля здавалося, що це колони кінноти.

Євреї питали мене, хто в Тирасполі, я все, що знав, розповів їм. Спитав їх про червоних. Вони мені сказали, що, здається, червоні на Роздільній.

Це був сон тяжкий і радісний, коли я йшов на Роздільну.

Іду по виїмці і що-хвили чекую на смерть. Бо ж нічого не знаю.

Нарешті показалася Роздільна.

На станційному шпилі маяв червоний прапор.

Пішов дощ. Я радісно біжу вже не по путі, а навпростець. Махаю руками, плачу й сміюсь. Грязь налипла мені пудами на штіблети.

Але мої ноги здаються легкими, як пух...

Підбіг до перону і впав на нього. До мене підбігли червонарми з командиром т. Фіногеновим і военкомом т. Минським Андрієм.

Я сказав їм, хто я, і маршрут повстанців.

За ними зразу-ж погналися броньові авто.

Це був новий комсостав для нашого полку.

Але вони не встигли.

Моя нездійсненна мрія здійснилася.

Мене записали в роту, і я став червонармом.